

Sebastian Rosenbaum

(the Katowice Branch of the Institute of National Remembrance, Poland)

<https://orcid.org/0000-0001-9180-1396>

e-mail: sebastian.rosenbaum@ipn.gov.pl

Status and Prospect for Research on the German Ethnic Minority in the II Polish Republic and its Attitude Towards Policies of Polish Authorities, in Connection with the Situation before and During the Polish September Campaign of 1939

Stan i perspektywy badań nad stosunkiem mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej do polityki władz cywilnych i wojskowych w związku z bezpośrednią genozą i przebiegiem kampanii polskiej 1939 r.

ABSTRACT

The article presents the status of research on the German ethnic minority in Poland in 1930s, mainly in the period of 1938–1939. The main focus is put on items regarding

PUBLICATION INFO					
			UMCS UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Sebastian Rosenbaum, the Historical Research Office of the Katowice Branch of the Institute of National Remembrance, 102 Józefowska Street, Katowice 40-145, Poland					
SOURCE OF FUNDING: Project of the War Studies University entitled: <i>Polish 1939 Campaign – the Synthesis</i> , financed by the Polish Ministry of Education and Science (Contract MEIN/2021/DPI/319)					
SUBMITTED: 2023.03.30	ACCEPTED: 2024.10.11	PUBLISHED ONLINE: 2024.12.18			
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl		 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS			 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

attitude of Germans in Poland towards the Polish State and its institutions, both civilian and military, all in the context of the Polish-German military conflict already on the horizon. The September 1939 conflict, and position and actions of members of the German ethnic minority during the active, military phase of war was also described. Some new research areas were identified, including exploitation of additional archival material and other source materials.

Key words: Polish Military September Campaign of 1939, German ethnic minority in the Second Polish Republic, V Column, sabotage, diversion, identity transformations, Poland's policy towards German, attitude of German ethnic minority with regard to Polish authorities, ethnic minority research

STRESZCZENIE

Artykuł zawiera przegląd aktualnego stanu badań nad sytuacją mniejszości niemieckiej w Polsce w latach trzydziestych XX w., szczególnie w okresie 1938–1939. Nade wszystko zwrócono uwagę na te badania, które prowadzone były nad postawami Niemców polskich wobec państwa polskiego i jego instytucji, cywilnych i wojskowych, w obliczu nadciągającego konfliktu zbrojnego polsko-niemieckiego, jak również nad postawami Niemców z II RP wobec trwającej wojny polsko-niemieckiej w 1939 r. W dalszej kolejności wskazano, jakie obszary powinny zostać poddane dalszej eksploatacji badawczej oraz jakie archiwalia i inne materiały źródłowe powinny zostać intensywniej przebadane w dalszych badaniach nad tym zagadnieniem.

Słowa kluczowe: Kampania Polska 1939 r., mniejszość niemiecka w Polsce w II RP, V kolumna, sabotaż, dywersja, przemiany tożsamościowe, polityka państwa polskiego wobec Niemców, postawy mniejszości niemieckiej wobec państwa polskiego, badania nad mniejszościami

The German community in the interwar Poland had not been a homogenic group. There have been many economic, religious and cultural differences within the group. Most of Germans lived in western Polish voivodeships: Poznan, Pomeranian and Silesian. Some other groups could have been found in other parts of the Country, in Lodz, Warsaw, Volhynian, Cracow, and Stanislawow Voivodeships. According to the 1931 Census, the number of Germans in Poland was estimated at 741,000. Germans themselves estimated that the number of Polish citizens of the German origin in 1938/1939 at 1,300,000.

Questions related to the role of this community in Polish-German relations during the last years of 1930s are main elements of the historiography and efforts undertaken to reconstruct the origins of WWII. Main factors influencing situation and actions of the German community had been the expansiveness of the German foreign policy and the pressure exerted on the community by Berlin to shape its members in the spirit of Nazism. This was complemented by efforts to prepare members of the community to plan and execute subversives. Such actions were facilitated by Polish-German détente after 26 January 1934 declaration,

conflicts within the community (differences of opinions between old and new members that originated from different attitude towards the National Socialism) and de-Germanization policy of Polish authorities. The positions mentioned had different, often diverging elements. Polish Germans wanted concentration around the National Socialism and this led to internal disputes. At the same time, Berlin wanted the German minority to officially declare loyalty to the Polish State and at the same time plan irredentist operations against authorities.

The scientific reflection on the German ethnic minority in the II Polish Republic started already in the interwar period. Such initiatives had been launched by the Ethnic Affairs Research Institute (Pol. Instytut Badań Spraw Narodowościowych), in the Silesian Institute in Katowice (Pol. Instytut Śląski), in Baltic Institute in Torun (Pol. Instytut Bałtycki) and by Union for the Defence of the Western Borderlands (Pol. Związek Obrony Kresów Zachodnich)¹. Also Polish journalists presented information, analyses and articles on the Nazification of social and political dimensions of life in Germany in the end of 1930s². The development of German studies was also noticeable after WWII during the times of the Polish People's Republic.

Many publications started to be printed since the beginning of 1960s of the twentieth century, in Germany (particularly, Western Germany) – this trend started a decade earlier. Such problems were evoking a big interest also after 1989, when the process of changing the research paradigm started. It allowed to build significant knowledge base with the valuable subject literature.

Works mainly touched general issues related to the German ethnic minority in the prewar Poland³, some referred to regions and voivode-

¹ In "Strażnica Zachodnia" and in other journals, See: K. Kierski, *Prawa mniejszości niemieckiej w Polsce*, Poznań 1923; K. Gostyński, *Zarys historii politycznej Niemców w województwach zachodnich po wojnie*, Poznań 1933; R. Koźlik, *Spółdzielczość polska i niemiecka w województwach zachodnich*, Poznań 1933; M. Nadobnik, *Niemcy w województwach zachodnich w świetle spisu ludności z r. 1931*, Poznań 1933; W. Sworakowski, *Niemieckie towarzystwa naukowe i biblioteki w Polsce*, Poznań 1933.

² J. Winiewicz, *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*, Warszawa 1939.

³ A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933–1938*, Warszawa 1967; S. Potocki, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938*, Gdańsk 1969; K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1970; R. Dąbrowski, *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918–1939)*, Szczecin 1977; idem, *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*, Szczecin 1982; D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999; idem, *Niemcy w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, vols 1–2, Toruń 2018; R. Blanke, *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland 1918–1939*,

ships⁴, a low number – to lower levels of administration⁵. There have also been some case studies, works on local events and structures, biographies of activists, monographs on different institutions and organizations. The last trend was especially visible since the beginning of 1990s⁶.

The presence of a number of comprehensive publications should be noted here. They covered many important issues such as cooperative

Lexington 1993; M. Weinberg, *Schutz der deutschen Minderheit in Polen nach den Weltkriegen. Ein Vergleich unter Berücksichtigung der aktuellen Rechtslage*, Frankfurt am Main 1997, pp. 45–172; W. Chu, *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge 2012.

⁴ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962; R. Staniewicz, *Mniejszość niemiecka w województwie śląskim w latach 1922–1933*, Katowice 1965; K. Grünberg, *Nazi-Front Schlesien. Niemieckie organizacje polityczne w województwie śląskim w latach 1933–1939*, Katowice 1963; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim 1920–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981 (short version of doctoral thesis; idem, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998); F. Keitsch, *Das Schicksal der deutschen Volksgruppe in Ostoberschlesien in den Jahren 1922–1939*, Dülmen 1982; *Polen und sein preussischer Streifen, 1919–1939. Die deutsche Volksgruppe in Posen und Pommerellen*, eds. W. Threde, P. Nasarski, Berlin-Bonn 1983; J. Doroszewski, *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, „Przegląd Zachodni” 1983, 5/6, pp. 141–152; H. Rasmus, *Pommerellen-Westpreußen 1919–1939*, München 1989; D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997; J. Rogall, *Die Deutschen im Posener Land und in Mittelpolen*, München 2005; K. Wójcik, *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1915–1939*, Chełm 2008. See also: P. Greiner, R. Kaczmarek, *Leksykon organizacji niemieckich w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Katowice 1993 (also see in: idem, *Leksykon mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1922–1939. Zarys dziejów. Organizacje. Działacze*, Katowice 2002); *Niemcy w Łodzi do 1939 roku*, ed. M. Wilk, Łódź 1996; *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku. Zagadnienia wybrane*, ed. K.A. Kuczyński, Łódź 2001; W. Chu, *Metropole der Minderheit: Die Deutschen in Lodz und Mittelpolen 1918–1939*, in: *Die „Volksdeutschen“ in Polen, Frankreich, Ungarn und Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, eds. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006, pp. 95–112.

⁵ M. Niendorf, *Minderheiten an der Grenze. Deutsche und Polen in den Kreisen Flatau (Złotów) und Zempelburg (Sępólno Krajeńskie) 1900–1939*, Wiesbaden 1997; B. Marzec, *Mniejszość niemiecka w powiecie sepoleńskim w latach 1920–1939*, Sępólno Krajeńskie 2005; M. Romaniuk, *Mniejszość niemiecka w Bydgoszczy 1920–1939*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 2, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, pp. 405–516; B. Linek, *Die Marginalisierung der deutschen Minderheit im polnischen Oberschlesien während der Zwischenkriegszeit: Das Beispiel Königshütte/Królewska Huta (Chorzów)*, in: *Deutschsein als Grenzerfahrung. Minderheitenpolitik in Europa zwischen 1914 und 1950*, eds. M. Beer, D. Beyrau, C. Rauh, Essen 2009, pp. 189–198.

⁶ See monographs on German periodicals: P. Nordblom, *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung „Der Deutsche in Polen“ (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2000; M. Schmerbauch, *Die Seelsorge für die deutschen Katholiken in der polnischen Diözese Kattowitz und das Diözesanblatt „Der Sonntagsbote“ in den Jahren 1925–1939/41*, Münster 2012.

movements⁷, foreign credits and other forms of financing⁸, libraries⁹, press¹⁰, education¹¹ and some other areas.

As for more comprehensive works on Polish-German relations on the national level during the interwar period, the topic of the German ethnic minority was relatively well covered¹². This was also the case with regard to policies of the Polish Government towards ethnic minorities¹³. There had been also some reflections published on research perspectives in such area¹⁴.

In the 1950s, a series of publications on the German ethnic minority in Poland was published by Theodor Bierschenk, Richard Breyer, Otto

⁷ T. Kowalak, *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920–1938*, Warszawa 1965.

⁸ Idem, *Zagraniczne kredyty dla Niemców w Polsce 1919–1939*, Warszawa 1972.

⁹ Z. Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012.

¹⁰ T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.

¹¹ T. Fałęcki, *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice–Kraków 1970; I. Eser, "Volk – Staat – Gott". *Die deutsche Minderheit in Polen und ihr Schulwesen 1918–1939*, Wiesbaden 2010.

¹² M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980; A. Czubiński, *Polityka mniejszościowa Niemiec w latach 1918–1945*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984; H. Chałupczak, *Problem mniejszościowy w stosunkach polsko-niemieckich w przededniu II wojny światowej*, in: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, vol. 4, *Na przelomie pokoju i wojny 1939–1941*, ed. S. Sierpowski, Poznań 1992; S. Żerko, *Niemiecka polityka zagraniczna 1933–1939*, Poznań 2005; J. Krasuski, *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wrocław 2009.

¹³ A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979; A. Kotowski, *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939*, Toruń 2003 (Translation of the 1998 German edition); idem, *Polityka narodowościowa władz polskich wobec mniejszości niemieckiej w przededniu II wojny światowej*, in: *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, eds. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009, pp. 92–108; A. Chojnowski, *Rząd polski wobec problemu mniejszości niemieckiej w latach 1926–1939*, "Zapiski Historyczne" 1979, 1, pp. 67–89; H. Ćwiek, *Kilka uwag na temat polityki władz sanacyjnych wobec mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku w [latach] 1934–1939*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1987, 16.

¹⁴ See: *Die Erforschung der Deutschen in Polen. Stand und Zukunftsperspektiven*, "Nordost-Archiv" 2000, 11, 2, pp. 375–506; A.S. Kotowski, *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1919–1945. Stan badań i postulaty badawcze*, "Klio" 2005, 6, pp. 125–145; P. Hauser, *Die deutsche Minderheit in Polen 1918–1939 und der Stand der Historiographie*, in: *Anerkannt als Minderheit. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen in Polen*, ed. H. van der Meulen, Baden-Baden 1994, pp. 21–37.

Heike, Peter Nasarski, rev. Arthur Rhode, and Friedrich Swart¹⁵. These authors had been members of German communities in Poland before WWII. Therefore, it is safe to assume that it was the main reason they presented these groups sympathetically, per definition. As noticed by Restytut Staniewicz in 1958, all their works presented an argument that Polish Germans 'tried to balance the spirit of fidelity to the German nation with the absolute loyalty to the Polish State'. They have also tried to explain wide support to National Socialism within the minority as a 'mass mix-up with regard to the substance of Nazism'¹⁶.

Mirosław Cygański in his work of 1962¹⁷ disavowed abovementioned authors by indicating their participation in the German occupation apparatus after September 1939. He claimed that they 'had been well versed in the organization and anti-state activities of the German ethnic minority' before the outbreak of WWII. Therefore, he considered their works of a little value.

On the other side, during the times of the Polish People's Republic, in case of most of scientific publications, including those of Cygański, it is possible to identify trends to replace the scientific objectivity with products prepared at political demands of Communist authorities¹⁸. Many prints have been written with pre-determined conclusions, to show disloyalty of the German ethnic minority to the Polish State and expose mainly irredentist activities¹⁹.

The positive side has been wide exploitation of archival materials. Such papers were generated mainly by Polish administration, military elements (i.e. situation reports of Corps District Commands), National Police, and County Governors. Such an approach limited the research

¹⁵ F. Swart, *Diesseits und jenseits der Grenze. Das deutsche Genossenschaftswesen im Posener Land und das deutsch-polnische Verhältnis bis zum Ende des 2. Weltkrieges*, Leer 1954; Th. Bierschenk, *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*, Kitzingen-Main 1954; R. Breyer, *Das Deutsche Reich und Polen 1932–1937. Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Würzburg 1955; O. Heike, *Das Deutschtum in Polen 1918–1939*, Bonn 1955; A. Rhode, *Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande*, Würzburg 1956; P. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919–1939*, Würzburg 1957; W. Kuhn, *Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Kriegs- und Nachkriegszeit*, in: *Osteuropa Handbuch. Polen*, Köln–Graz 1959.

¹⁶ R.W. Staniewicz, *Niemiecki ruch młodzieżowy w Polsce w świetle dokumentów*, "Przegląd Zachodni" 1958, 3, p. 181.

¹⁷ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.

¹⁸ W. Wrzesiński, *O potrzebie nowego spojrzenia na polski program badań niemcoznawczych*, "Przegląd Zachodni" 1990, 4 (256), p. 150.

¹⁹ P. Hauser, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998, p. 6. He refers to such authors like M. Cygański, Leszek Gondek, H. Kopczyk, Sylwester Osiński.

to the governmental point of view and contributed to build one-sided picture as such entities focused their activities to identify and counter threats to the national security from the ethnic minorities.

This resulted in skewed political perspective, as main subjects for analyses had been just political parties and organizations, political and ideological programmes. Researches rarely used Church archives, which could have generated additional data and information²⁰.

During the German Democratic Republic (DDR) times, Polish scientists conducted research in central German archives, mainly in Deutsches Zentralarchiv (Zentrales Staatsarchiv der DDR) in Potsdam and Merseburg. Bundesarchiv-Militärarchiv resources in Freiburg im Breisgau have been examined only in the 1980s.

What is important is the fact that no so-called 'Eastern Documentation' (currently Bundesarchiv Bayreuth) was used in research at that time, which includes memories of Germans born in the prewar Poland. A part of the files, on the German foreign policy, was made available after 1950 source edition publication of the Auswärtiges Amt documents 1918–1945²¹. That allowed Polish scientists to reconstruct mechanisms of Berlin Party and administrative influence on the German ethnic minority in Poland, specific organizations and their functional networks. Thanks to such a situation, products of Polish historians, despite the inherent bias and simplifications, were characterized by high factual and information richness. As for former Deutsche Demokratische Republik historians, they have rarely published works on the topic supported by materials available in DDR archives

The change of the research paradigm in Poland in 1990 was not a one-time event but a final part of the trend that appeared several years earlier. It led to building a new perspective on issues related to the situation of the German ethnic minority in Poland. The situation changed also in Germany. Archives in the Western Germany were opened to Polish researches and more fonds were made available to researchers. It sometimes

²⁰ Such works were published only in 1989. See: O. Kiec, *Kościół ewangelickie w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1919–1939*, Warszawa 1995; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999; Z. Zieliński, *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*, Poznań 2001; J. Macała, *Duszpasterstwo a narodowość wiernych. Kościół katolicki w diecezji katowickiej wobec mniejszości niemieckiej 1922–1939*, Wrocław–Katowice 1999.

²¹ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes*. In 1950–1995 75 volumes were published. For the period in question the most important is the work: *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D (1937–1945), vol. 7, Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch. 9. August bis 3. September 1939*, Baden-Baden 1956.

resulted in problematic concepts²², but allowed to overcome earlier research limitations²³.

The 1938–1939 period was the most commonly studied historical period of the Polish and German history. This included issues related to the situation of the German ethnic minority in Poland. However, it should be noted that the time of Hitler and NSDAP coming to power was an important breakthrough element with regard to the history of minorities outside Germany²⁴.

The issues that interested historians the most were the influence of Nazi regime and its institutions on Polish Germans, the way of spreading the Nazi ideology, and the methodology used by Berlin to exploit the next column abroad. The most historically covered topic was the problem of 'Youth'²⁵, mainly Jungdeutsche Partei in Polen. Its establishment was one of the turning points in the political history of this minority²⁶.

It was complemented by comprehensive description of JdP relations with 'old' national-conservative middle-class organizations such as Deutscher Volksbund für Polnisch-Oberschlesien in the Silesian Voivodeship, Deutsche Vereinigung in Westpolen (DV für Posen und

²² See review of D. Matelski work, R. Ergetowski, review of book of D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku*, "Przegląd Zachodni" 2001, 4, pp. 170–172; W. Kessler, review published in "Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung" 2001, 3, pp. 430–431.

²³ The similar process took place in Germany, as shown by the research conducted by the *Kommission für die Geschichte der Deutschen in Polen e. V.* The historically naive and affirmative approach to the issue of the German community in Poland was abandoned. <http://www.deutsche-polen.org> [access: 9.12.2024].

²⁴ R. Breyer, *Die deutsche Bevölkerung in Polen 1933 bis 1939*, in: *Deutschland und Polen von der nationalsozialistischen Machtergreifung bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Braunschweig 1986, pp. 71–81; W. Jacobmeyer, *Die deutschen Minderheiten in Polen und in der Tschechoslowakei in den dreissiger Jahren*, "Aus Politik und Zeitgeschichte" 1986, 31, pp. 17–25.

²⁵ The most recent publication on the topic: T. Luther, *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*, Stuttgart 2004.

²⁶ There is no monograph on JdP. See: M. Cygański, *Hitlerowskie organizacje dywersyjne w województwie śląskim 1931–1936*, Katowice 1971, pp. 45–86. See also: M. Broszat, "Jungdeutsche Partei" und "Deutsche Vereinigung" in Posen-Pommerellen, "Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte" 1958, 1, pp. 404–407; A. Szefer, *Secesja z Partii Młodziemieckiej w 1937 roku*, "Zaranie Śląskie" 1964, 3; R. Kaczmarek, *Wilhelm Schneider – przywódca ruchu narodo-socjalistycznego w Królewskiej Hucie*, "Zeszyty Chorzowskie" 1998, 3; W. Chu, "Das ganze Deutschtum soll es sein!" Regionalismus und die Jungdeutsche Partei, "Inter Finitimos" 2001, 19/20, pp. 43–51.

Pommerellen) in Pomerania and Greater Poland and Deutscher Volksverband in the Lodz Voivodeship²⁷.

The older generation organizations were supported by the German Ministry of Foreign Affairs and its subordinated institutions, JdP – mainly by NSDAP and Foreign Bureau (Auslandorganisation der NSDAP)²⁸. Internal disputes were aggravated by personal ambitions of leaders²⁹ and programme differences³⁰. Due to such a situation, Berlin called multiple times to stop fratricidal struggle within German communities.

The interiorization of the Nazi ideology within German ethnic communities progressed at a fast pace. The process was especially intensive within ranks of JdP. However, even in the case of ‘old’ organizations (including those of social democratic character) the trend, which initially was formal and superficial, begun to intensify and develop. Such threads were described by M. Cygański (for Silesian and Lodz Voivodeships³¹). For other areas detailed picture was delivered by Karol Grünberg (Silesian

²⁷ M. Cygański, *Z dziejów Volksbundu 1921–1932*, Opole 1966; idem, *Volksbund w służbie III Rzeszy 1933–1938*, Opole 1968; idem, *Zawsze przeciwko Polsce. Kariera Otto Ulitza*, Warszawa 1966; D. Sieradzka, *Z badań nad strukturą organizacyjną i składem społeczno-zawodowym członków Volksbundu*, “Studia i materiały z dziejów Śląska” 1983, 13, pp. 232–284; *Deutscher Volksbund für Polnisch-Schlesien*, in: P. Greiner, R. Kaczmarek, *Leksykon mniejszości*, pp. 71–74. No monographs on other institutions.

²⁸ D. Matelski, *Ruch narodowosocjalistyczny w Wielkopolsce (1931–1939)*, “Przegląd Zachodni” 1992, 4, pp. 182–205.

²⁹ Some biographies are outdated. See: M. Cygański, *Zawsze, passim* (this work was criticised by T. Fałęcki, A. Szefer, S. Michalkiewicz, M. Orzechowski et al., See: M. Cygański, *Wyjaśnienia i odpowiedzi w związku z dyskusją nad książką “Zawsze przeciwko Polsce. Kariera polityczna Otto Ulitza”, “Zaranie Śląskie” 1968, 3, pp. 381–394*); G. Webersinn, *Otto Ulitz. Ein Leben für Oberschlesien*, Augsburg 1974; R. Fuks, *Na przykład Kohnert*, Gdańsk 1962. More balance biography of Ulitz – See: M. Schwartz, *Funktionäre mit Vergangenheit. Das Gründungspräsidium des Bundesverbandes der Vertriebenen und das “Dritte Reich”*, Berlin 2016, about E. Pant, See: P. Nordblom, *Für Glaube*, passim.

³⁰ B. Lakeberg, *Der Feind in den eigenen Reihen. Die Antagonismen unter den Deutschen in der Zweiten Polnischen Republik*, in: *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*, eds. B. Störckuhl, J. Stüben, T. Weger, München 2010, pp. 305–321.

³¹ M. Cygański, *Mniejszość*, pp. 49–108; idem, *Volksbund*, passim; idem, *Hitlerowskie*. There had been some arguments used by W. Zieliński and M. Orzechowski that referred to vulgarization of historical events and indiscriminate taking over opinions that emerged during the interwar period. Cygański actually viewed his research subjects in a simplified manner – See: W. Zieliński, *Stan i potrzeby badań nad dziejami górnośląskiej części województwa śląskiego w okresie międzywojennym i w latach okupacji hitlerowskiej*, “Sobótka” 1979, 2, p. 217; M. Orzechowski, *O mniejszości niemieckiej i Volksbundzie uwagi polityczne (na marginesie pracy M. Cygańskiego o Ulitzu)*, “Zaranie Śląskie” 1967, 4.

Voivodeship)³², Dariusz Matelski (Greater Poland)³³, Przemysław Hauser (Pomerania)³⁴, also by Andrzej Szefer (who covered mainly the Silesian Voivodeship)³⁵ and other Polish authors³⁶.

Almost all authors emphasized that it was the time of German minority politicization despite its earlier focus on cultural and economic issues³⁷. Their works have general and descriptive character and were based on similar archival resources. Only a few can be considered good case studies going beyond existing limitations³⁸. Research concentrated on elites within the ethnic minority. It was woefully inadequate and

³² K. Grünberg, *Nazi-Front*, pp. 61–78; idem, *Niemcy*, pp. 53–102.

³³ D. Matelski, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce wobec narodowego socjalizmu w latach 1933–1939*, in: *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk, Łódź*, ed. M. Andrzejewski, Warszawa 1996, pp. 129–150. See also fragments of his above-mentioned monographs.

³⁴ See P. Hauser synthesis on Pomerania: idem, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu*, pp. 235–329.

³⁵ See: A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce*, passim; idem, *O próbie zespolenia mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1933–1939*, "Sobótka" 1965, 2, pp. 187–204; idem, *O hitleryzacji mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1933–1939*, in: *Mity i dywersja (z problematyki badań niemcoznawczych)*, Opole 1966, pp. 22–34; idem, *Z życia politycznego niemieckich partii i organizacji w województwie śląskim w latach 1933–1938 (przyczynek do dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1967, 8, pp. 529–562.

³⁶ See: E. Makowski, *Wpływ zwycięstwa hitleryzmu na mniejszość niemiecką w Wielkopolsce*, in: *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, eds. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979, pp. 345–356; M. Wojciechowski, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim a III Rzesza w latach 1936–1939*, "Zapiski Historyczne" 1961, 2, pp. 45–57; E. Waszkiewicz, *Uwagi o recepcji doktryny narodowosocjalistycznej wśród mniejszości niemieckiej w województwie śląskim*, "Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1977, 3, pp. 353–360; eadem, *Doktryna hitlerowska wśród mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1918–1939*, Wrocław 2001; D. Gołębek, *Mniejszość niemiecka w powiecie lublinieckim i jej prohitlerowska działalność w latach trzydziestych XX w.*, "Szkice Lublinieckie" 1988, 2, pp. 41–50; L. Meisner, *Forpocząty narodowego socjalizmu w Polsce w latach 1933–1939*, "Zbliżenia Polska-Niemcy" 2001, 1, pp. 68–75.

³⁷ P. Greiner, R. Kaczmarek, *Vereinsaktivitäten der Deutschen in Polnisch-Oberschlesien 1922–1939*, "Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung" 1996, 45, 2, pp. 221–235.

³⁸ For example: B. Kosmala, *Lodzer Juden und Deutsche im Jahr 1933. Die Rezeption der nationalsozialistischen Machtübernahme in Deutschland und ihre Wirkung auf das Verhältnis von jüdischer und deutscher Minderheit*, in: J. Hensel, *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine Schwierige Nachbarschaft*, Osnabrück 1999.

efforts to prepare synthetic works were limited to German parliamentarians and their activities within the Polish Parliament³⁹.

National Socialism propaganda was mainly prepared and intensively and aggressively distributed by youth organizations, during secret gatherings and paramilitary trainings. This topic was relatively well covered in the subject literature, for example by Przemysław Hauser⁴⁰, also by authors examining structures of the German ethnic minority educational entities⁴¹ and particular schools⁴², and authors evaluating activities of youth organizations⁴³. However, there is still no comprehensive monograph on the topic.

One of the main areas used for manifesting Nazi ideology was the physical education and sport events. This ideology also influenced the lion share of the cultural-educational German ethnic minority apparatus activities. Issues related to physical education had been quite well covered in the subject literature in a number of synthetic summaries⁴⁴

³⁹ M.O. Balling, *Von Reval bis Bukarest – Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*, vols 1–2, Copenhagen 1991; J. Fałowski, *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Częstochowa 2000; P. Hauser, *Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2014, pp. 283–449; W. Marcon, *Zygmunt Glücksmann, poseł Sejmu Śląskiego*, "Kwartalnik Historii Żydów" 2008, 2, pp. 215–219; idem, *Leksykon posłów Sejmu Śląskiego*, Tarnowskie Góry 2019.

⁴⁰ P. Hauser, *Recepcja ideologii narodowosocjalistycznej w szkołach niemieckich na Pomorzu i w Wielkopolsce w latach 1932–1939*, in: *Między historią a edukacją historyczną. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Kujawskiej*, ed. V. Julkowska, Poznań 2003.

⁴¹ T. Fałęcki, *op. cit.*, pp. 150–154; I. Eser, *op. cit.*, pp. 567–599; M. Iwanicki, *Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1978; S. Mauersberg, *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.

⁴² For example: H.-D.F. von Enzberg, *Die Goetheschule in Graudenz und das deutsch-polnische Verhältnis (1920–1945)*, Lüneburg 1994. All earlier monographs have been prepared in a tendentious and biased way. *Das Lodzer Deutsche Gymnasium. Gedenkschrift zur Gründung des Lodzer Deutschen Gymnasiums am 29. November 1906 und zur Feier des 50. Jubiläums in Weinheim*, ed. F. Weigelt, Weinheim 1956; *Penne, Pauker, Pennäler. Eine Gedenkschrift für die Lodzer deutschen Gymnasien 1886–1945*, ed. F. Weigelt, Wuppertal 1972; *Schule im Kampf. Schiller-Gymnasium in Posen 1935–1939*, Posen 1940; D. Vogt, *Das Schiller-Gymnasium in Posen. Schicksal einer deutschen Minderheitenschule 1920–1939*, Lüneburg 1964.

⁴³ P.E. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919–1939*, Würzburg 1957; R.W. Staniewicz, *Niemiecki ruch młodzieżowy w Polsce w świetle dokumentów*, "Przegląd Zachodni" 1958, 3, pp. 180–193.

⁴⁴ T. Jurek, *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939*, Gorzów Wlkp.–Poznań 2002.

and detailed analyses⁴⁵. The cultural and scientific dimensions are not so well described and evaluated. In the examples mentioned above, there have been of course some fragments on such topics. Also some syntheses touched similar issues. There have even been some works with titles that referred to problems of high and popular culture⁴⁶. This was complemented by a number of biographical articles on German activists and researchers⁴⁷, some literary sketches, reviews, and theoretical essays on institutions of culture⁴⁸ and research entities operating within and outside of German

⁴⁵ T. Jurek, *Poparcie Niemiec w zakresie kultury fizycznej dla ludności niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym w XX wieku*, in: *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, vol. 8, *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, ed. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2008, pp. 846–854; idem, *Działalność Beskidenverein do 1939 roku na tle polsko-niemieckiego konfliktu w Beskidach*, "Zeszyty Naukowe – Akademia Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha w Krakowie" 2002, 85, *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, ed. R. Wasztyl, pp. 133–140; idem, *Patriotyzm czy narodowy szowinizm? Z dziejów niemieckiej kultury fizycznej w Polsce*, in: *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, vol. 7, *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, ed. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2006, pp. 645–652.

⁴⁶ R. Dąbrowski, *Mniejszość*; D. Sztobryn, *Działalność kulturalno-oświatowa diaspory niemieckiej w Łodzi do 1939 roku*, Łódź–Mysłaków 1999; W. Kotowski, *Wybrane problemy życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce*, in: *Rola*; A.S. Kotowski, *Das kulturelle Leben der deutschen Minderheit in Polen zwischen den beiden Weltkriegen*, in: *Polacy – Niemcy. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, ed. Z. Zieliński, Katowice 1995, pp. 102–118.

⁴⁷ K.A. Kuczyński, *Między irredentą a nauką. O życiu i twórczości Kurta Lücka*, in: *Niemcy, Austria, Polska w XIX wieku*, eds. T. Dubicki, K.A. Kuczyński, Łódź 2003; W. Kessler, *Von der Kontinuität "völkischen Denkens". Viktor Kauder (1899–1985)*, in: *Neuer Staat, neue Identität? Deutsch-polnisch-jüdische Biografien in Polen nach 1918*, eds. M. Barelkowski, C. Schutte, Osnabrück 2021, pp. 45–74; B. Bialkowski, *Alfred Lattermann und Kurt Lück. Nationalsozialismus als doppelte Grenzerfahrung*, in: *Zwischen Region und Nation. 125 Jahre Forschung zur Geschichte der Deutschen in Polen*, eds. W. Kessler, M. Krzoska, Osnabrück 2013, pp. 117–140.

⁴⁸ A. Szefer, *Życie kulturalno-oświatowe mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym*, "Zaranie Śląskie" 1966, 2; L. Müller, *Das Deutsche Theater in Lodz 1867–1939. Ein Zeugnis schicksalhafter deutscher Kulturpflege*, Mönchengladbach 1968; D. Sieradzka, *Niemieckie organizacje kulturalne na terenie województwa śląskiego w okresie międzywojennym*, "Kwartalnik Historyczny" 1981, 88, 3, pp. 691–701; W. Kotowski, *Teatry "Deutsche Bühne" w Wielkopolsce i na Pomorzu 1919–1939*, Warszawa–Poznań 1985; M. Podlasiak, *Deutsches Theater in Thorn. Vom Wander- zum ständigen Berufstheater (17.–20. Jahrhundert)*, Berlin 2008; E. Nowikiewicz, *Teatr Deutsche Bühne w Bydgoszczy (DBB) w latach 1920–1939*, in: *Teatr niemiecki w Polsce XVIII–XX wiek*, ed. K. Prykowska-Michalak, Łódź 2008, pp. 119–137; K. Prykowska-Michalak, *Teatr niemiecki w Łodzi. Sceny, wykonawcy, repertuar (1867–1939)*, Łódź 2005; K. Woźniak, *Świeckie i kościelne chóry niemieckie w Łodzi (do 1939 roku). Organizacja, działalność, repertuar*, "Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku" 2014, 13, pp. 127–141; Z. Gębołyś, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012; M. Andrzejewski, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, "Przegląd Zachodni" 1989,

minority communities⁴⁹. Part of them presents processes of assimilation of the Nazi ideology to such populations⁵⁰. The press, which has become one of the main tools to integrate minorities, had been influenced by the Government and the NSDAP already since 1933, as described and proved by Tadeusz Kowalak⁵¹, Dorota Beata Lakeberg⁵² and others⁵³.

Some case studies have been published, like a synthetic work of Kowalak in 1971, but we still do not have a proper monography on the topic.

3, pp. 102–110; A. Puzio, K. Puzio, *Biblioteki mniejszości niemieckiej w województwie śląskim 1922–1939*, "Roczniki Biblioteczne" 1984, 1–2, pp. 197–207; A. Krypczyk, *Heimatkunst na Górnym Śląsku. Twórczość artystów związanych z Kattowitzer Künstlergruppe*, in: J. Lipońska-Sajdak, B. Szczypka-Gwiazda, A. Krypczyk, *Sztuka pogranicza na Górnym Śląsku w dobie II Rzeczypospolitej*, Katowice 2002; B. Gogol-Droźniakiewicz, *Mniejszość niemiecka i jej wpływ na życie muzyczne Bydgoszczy w latach 1920–1939*, "Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. F. Nowowiejskiego" 1998, 11 (and other works on Bydgoszcz Germans).

⁴⁹ K. Malinowski, *Niemieckie badania historyczne w Polsce. Działalność Historische Gesellschaft in Polen w latach 1919–1939*, "Przegląd Zachodni" 1990, 5/6, pp. 143–168.

⁵⁰ S. Rosenbaum, *Prasa mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w okresie międzywojennym (1922–1939)*, in: *Wielojęzyczność w przestrzeni publicznej. Śląsk i Łużyce na tle krajowym i europejskim*, [vol. 2], *Prasa mniejszości narodowych i etnicznych w perspektywie historycznej*, ed. P. Pałys, Opole 2022, pp. 13–36.

⁵¹ T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.

⁵² B.D. Lakeberg, *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*, Frankfurt am Main 2010.

⁵³ M. Kucner, *Z dziejów politycznej prasy mniejszości niemieckiej w Łodzi*, "Rozprawy humanistyczne. Zeszyty naukowe PWSZ we Włocławku" 2005, 5, pp. 257–271; idem, *Deutsche Presselandschaft der Zwischenkriegszeit in Lodz*, "Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Germanica" 2009, 5, pp. 285–301; I. Röskau-Rydel, *Die deutschsprachige Presse in Kleinpolen 1918 bis 1939 zwischen Ablehnung und Akzeptanz der nationalsozialistischen Ideologie am Beispiel des "Ostdeutschen Volksblattes", des "Evangelischen Gemeindeblattes für Galizien und die Bukowina", sowie der "Dornfelder Blätter"*, in: *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*, eds. B. Olschowsky, I. Loose, Oldenburg 2016, pp. 81–104; M. Gierlak, *Die polnische Kultur in der deutschen Minderheitenpresse in Polen 1919–1939. Fallbeispiele Deutsche Blätter in Polen und Deutsche Monatshefte*, in: *Aufbruch*, pp. 341–359; M. Skop, "Kattowitzer Zeitung". *Próba ogólnej charakterystyki*, in: *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*, eds. W. Hendzel, J. Pośpiecha, Opole–Gliwice 2006, pp. 257–264; S. Rosenbaum, "Róg Rolanda ery maszyn" – chorzowski dziennik "Der oberschlesische Kurier" w latach 1907–1941, "Zeszyty Chorzowskie" 2016, 17, pp. 111–140; B. Gröschel, *Themen und Tendenzen in Schlagzeilen der "Kattowitzer Zeitung" und des "Oberschlesischen Kuriers" 1925–1939. Analyse der Berichterstattung zur Lage der deutschen Minderheit in Ostoberschlesien*, Berlin 1993; idem, *Studien und Materialien zur oberschlesischen Tendenzpublizistik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Berlin 1993, pp. 69–78.

The same remark could be applied to research on the most important newspapers of the time⁵⁴.

The most extensive literature is on the topic of German policies towards ethnic communities in Poland after 1933. This had been the leading research direction, at least to 1950s. Research activities focused on the role of ethnic minorities in political concepts of the Third Reich as well as on pragmatism and practice of implementation options with regard to exploitation of the ethnic, social, and political situation by the state and party institutions.

It was an important element of monographs dedicated to ethnic minorities and other works on the German policy towards Poland and Poles, German-Polish relations during the interwar period and prints on the German foreign policy. Also a number of literary sketches just on the last topic was published⁵⁵. During the 1950s and 1960s DDR historians contributed to the research with their works on institutions subsidizing German minorities such as Deutsche Stiftung closely co-operating with the Auswärtigen Amt.

However, a part of this contribution raises many questions and doubts (in particular works of Feliks-Heinrich Gentzen), mainly due to high level its ideologization⁵⁶ peculiar for the German Democratic Republic

⁵⁴ M. Gierlak, *Deutsche Presse in Polen 1919–1939. Forschungsstand, -postulate und -desiderate*, in: *Grenzdiskurse. Zeitungen deutschsprachiger Minderheiten und ihr Feuilleton in Mitteleuropa bis 1939*, ed. S. Schönborn, Essen 2009, pp. 67–80.

⁵⁵ As for Polish publications – See: A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce w koncepcjach politycznych Trzeciej Rzeszy lat trzydziestych*, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, vol. 8, ed. W. Wrzesiński, *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, pp. 65–76. As for German publications – See: G. Wolff, *Die deutschen Minderheiten in Polen als Instrument der expansiven Außenpolitik Berlins*, in: *Die "Volksdeutschen" in Polen, Frankreich, Ungarn und Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, eds. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006, pp. 41–77. See also: H. Chałupczak, *Problem mniejszościowy w stosunkach polsko-niemieckich w przededniu II wojny światowej*, in: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, vol. 3, *W dobie Monachium*, ed. S. Sierpowski, Poznań 1992, pp. 421–437. As for German policy issues – See: M. Cygański, *Wpływ rewizjonistycznej polityki rządów republiki weimarskiej na mniejszość niemiecką w Polsce 1919–1932*, in: *Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, vol. 10, Warszawa 1966, pp. 157–168.

⁵⁶ F.-H. Gentzen, *"Deutsche Stiftung" – tajna instytucja rządu niemieckiego do organizowania "Piątej Kolumny"*, *"Przegląd Zachodni"* 1961, 4, pp. 295–303; idem, *Niemieckie ośrodki organizujące i popierające V Kolumnę imperializmu niemieckiego w Europie*, in: *Irredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej przed II wojną światową*, ed. H. Batowski, Katowice–Kraków 1971, pp. 26–45; S. Potocki, *Deutsche Stiftung – tajna agenda rządu niemieckiego do spraw mniejszości niemieckich w okresie międzywojennym*, in: *Rola*; idem, *Zur Rolle der "Deutschen Stiftung" in der Polenpolitik des deutschen Imperialismus zwischen den beiden Weltkriegen*, *"Studien zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen"* 1978, 2. New works – See:

(Deutsche Demokratische Republik, DDR). However, it should be pointed out that they extensively used archival materials available in the DDR. This has built its historical and informational value⁵⁷. One of the most important works on the “secret Eastern Policy” of Berlin, i.e. subsidization of the German ethnic minority in Poland, is the print of Norbert Krekeler from 1973. However, although this publication does not cover the period of the Third Reich, but still remains a basic material to understand the situation⁵⁸.

As for rule of Hitler, one of key elements is research on such entities like VoMi with a number of monographs describing the organization (it is to note that they cover mainly the period of WWII)⁵⁹. The main elements covered had been issues of financing activities of German ethnic minority representatives⁶⁰ and organizations⁶¹ as well as exercising control over the German language press in Poland⁶² and role of Max Winkler (the Head of Haupttreuhandstelle Ost in the General Government and a person responsible for supervising and controlling German press in Poland during WWII⁶³).

S. Bamberger-Stemmann, *Deutsche Stiftung*, in: *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, eds. I. Haar, M. Fahlbusch, München 2008, pp. 122–128.

⁵⁷ See: R. Jeske, *Zainteresowania niemieckiego imperializmu Śląskiem i wpływ III Rzeszy na mniejszość niemiecką w województwie śląskim*, “Zaranie Śląskie” 1967, 3, pp. 474–486.

⁵⁸ N. Krekeler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*, Stuttgart 1973. The period since 1933 was described in the unpublished work (copy of the manuscript) of R. Sauerzapf, *Subventionsgewährung im Dienste der deutschen Revisions- und Revanchepolitik gegen Polen 1925/26–1933. Die Industrie – “Osthilfe” der Weimarer Republik*, Halle/Saale 1966.

⁵⁹ V.O. Lumans, *Himmler’s auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe 1933–1945*, Chapel Hill–London 1993, pp. 17–130; M. Leniger, *Nationalsozialistische “Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*, Berlin 2006, pp. 21–60; T. Luther, *op. cit.*, pp. 59–171.

⁶⁰ T. Kowalak, *Zagraniczne kredyty dla Niemców w Polsce 1919–1939*, Warszawa 1972; R. Dąbrowski, *Pomoc finansowa Niemiec dla mniejszości niemieckiej w Polsce*, in: *Rola*, pp. 349–354.

⁶¹ S. Rosenbaum, *Między katolicyzmem a nacjonalizmem. Związek Niemieckich Katolików w Polsce w województwie śląskim 1923–1939*, Katowice–Warszawa 2020, pp. 239–252.

⁶² E. Długajczyk, D. Sieradzka, *Z organizacji i działalności Kattowitzer Buchdruckerei- und Verlags-Aktiongesellschaft*, “Studia i materiały z dziejów Śląska” 1987, 16, pp. 293–334; T. Kowalak, *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.

⁶³ U. Döge, *Ein treuer Diener vieler Herrn. Max Winkler, Pressetruhhänder der Weimarer Republik und der nationalsozialistischen Diktatur*, Hamburg 2022; W.B. Lerg, *Max Winkler, der Finanztechniker der Gleichschaltung*, “Zeitungs-Verlag und Zeitschriften-Verlag” 1963, 13, pp. 610–612; B. Rosenkötter, *Treuhandpolitik – Die “Haupttreuhandstelle Ost” und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003, pp. 26–53.

One of the main research areas had also been the role of German diplomatic missions in Poland. They constitute an important reference point with regard to operations of German ethnic minority activists. However, although the status of the subject literature on this specific area is still not satisfactory, it should be always taken into account⁶⁴.

One of the most important publications on the issue are works of Tomasz Rabant based on extensive archival research in Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes in Berlin⁶⁵. Czechoslovakia and Klaipeda annexations in March 1939 are an important caesura for the German minority in Poland. Its leaders made each and every effort to placate, pacify, assuage public manifestations of euphoria. After the denunciation of the Polish-German Non-Aggression Pact German organizations in Poland have even stopped their public activities to avoid conflicts with authorities.

However, during the summer 1939, the number of people arrested on charges of anti-Polish propaganda has significantly increased. German government continued to provoke aggressive anti-German activities in Poland to induce a psychotic atmosphere of a direct physical threat to Polish Germans and encourage massive exodus of Germans to come across the 'green border'. Some 90,000 fled Poland from January to August 1939. Polish authorities prepared proscription lists that included German to intern in case of the armed conflict.

⁶⁴ R. Kaczmarek, *Niemiecki Konsulat Generalny w Katowicach*, in: *Konsulaty na pograniczu polsko-niemieckim i polsko-czechosłowackim w latach 1918–1939*, eds. R. Kaczmarek, M. Masnyk, Katowice 2004, pp. 90–118; B. Wiaderny, *Hans Adolf von Moltke. Eine politische Biografie*, Paderborn 2017, pp. 51–178 (Polish Edition: idem, *Hans Adolf von Moltke. Biografia polityczna*, transl. M. Borun, Gdańsk 2022, pp. 53–184); U. Sahm, *Rudolf von Scheliha 1897–1942. Ein deutscher Diplomat gegen Hitler*, München 1990, pp. 31–94; H. Ćwiek, *Ambasador Trzeciej Rzeszy w Polsce Hans Adolf von Moltke wobec niektórych problemów mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie wygaśnięcia konwencji genewskiej w 1937 roku*, in: *Rola i miejsce Górnego Śląska w Drugiej Rzeczypospolitej*, ed. M.W. Wanatowicz, Bytom–Katowice 1995, pp. 301–307; M. Kucner, *Deutsche Konsulen in Lodz der Zwischenkriegszeit und ihre diplomatische Laufbahn*, "Niemcy, Austria, Szwajcaria" 2006, 1, pp. 115–132.

⁶⁵ See: T. Rabant, *Niemiecki konsulat w Toruniu w latach 1922–1939*, Toruń 2003; idem, *Antypolska działalność niemieckiej służby dyplomatycznej i konsularnej w Polsce w przededniu II wojny światowej oraz jej ewakuacja i likwidacja*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2006, 5, 1 (9), pp. 199–215; idem, *August Karl Schillinger (1876–1939). Niemiecki konsul w Krakowie i domniemany udział Straży Granicznej w jego śmierci we wrześniu 1939 r.*, "Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku" 2015, 2, pp. 246–263; idem, *Wilhelm Nöldeke – niemiecki dyplomata ery Republiki Weimarskiej, III Rzeszy i Republiki Bońskiej*, "Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych" 2013, 3, pp. 25–44. The Ph.D. thesis of this author has not been published. See: *Konsulaty niemieckie w II Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Ph.D. thesis under the supervision of Assoc. Prof. Zbigniew Karpus, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2007.

As for the Polish side, during the last months before the outbreak of the Second World War, the society was in the state of psychosis of fear associated with potential treason of Polish Germans. This led to anti-German incidents, which have been exploited by the Berlin propaganda and strongly exaggerated. Berlin used the German ethnic minority for subversive activities and espionage. Such operations were coordinated by Abwehr and Sicherheitsdienst des Reichsführers SS (SD). They organized a series of trainings, also in Poland in German consular offices. Both above-mentioned entities recruited informers and guides to use them during the future armed conflict with the Second Polish Republic. From February to August 1939, Abwehr formed combat groups in Germany, Poland and Slovakia. They were formed with 6,800 members of the German ethnic minorities from Silesia, the Greater Poland, Pomerania, and Kuyavia region. Those groups received rifles and ammunition in August from Germany. With the war already on the horizon, Polish authorities arrested, from 30 August to 1 September, several thousand people of this minority. According to some assessments, some 3,300 died during the first days of war. It is to mention here that the German minority greeted German troops with great enthusiasm.

In September, many leaders of the German ethnic minority in Poland came out and reported to occupation authorities. Some of them got important jobs in the administration, while others have not been awarded with positions that have not lived up to their hopes and expectations. There is quite an extensive literature on this topic⁶⁶, but its main focus had been on elements that could be described with the general term of 'Fifth Column' and on issues related to engagement of the German minority to support military and information operations⁶⁷. Since 1951, when Edmund Osmańczyk⁶⁸ published German SS materials on sabotage and diversionary activities in Poland on the eve of WWII (in total, about 180 different attacks were planned), this topic is still in the interest for many researchers.

⁶⁶ Case study for the Silesian Voivodeship: R. Staniewicz, *Mniejszość niemiecka w województwie śląskim w okresie przygotowań do hitlerowskiej agresji na Polskę (15 III–10 VIII 1939)*, "Przegląd Zachodni" 1964, 4, pp. 333–375.

⁶⁷ This refers to the Polish publications. West Germany publications touched also other topics. See: A. Kotowski, *Die deutsche "Fünfte Kolonne" in Polen im September 1939. Zur deutschen und polnischen Geschichtsschreibung*, in: *Der Zweite Weltkrieg in Europa und Asien. Grenzen, Grenzräume, Grenzüberschreitungen*, eds. P. Kuß, H. Schwendemann, Freiburg im Breisgau 2006, pp. 75–88. About the German minority and its role in the conflict – See: P. Aurich, *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*, München-Wien 1969 [3rd edition, 1985].

⁶⁸ E.J. Osmańczyk, *Dowody prowokacji (nieznane archiwum Himmlera)*, Warszawa 1951.

One of important elements that evoked a great interest has been the 1953 book of the Dutch historian, Louis de Jong (not translated to Polish), dedicated to the German Fifth Column in Europe, including Poland⁶⁹. At the end of the 1950s, this topic was taken on by Restytut Staniewicz in his series of articles inspired by de Jong's publication⁷⁰.

At the same time, M. Cygański conducted his research on this specific area. It resulted in numerous publications during the 1960s and 1970s⁷¹. His views on the German ethnic minority in Poland as a group extremely disloyal, up to the level of high treason, towards the Second Polish Republic, were immediately picked up and repeated in many other publications⁷², also in many popularizing articles and specialist periodicals and newspapers⁷³.

Such an issue evoked much of the interest in the context of September 1939 events and provocations just before the war⁷⁴. However, not always issues related to ethnic minorities had been in the centre of scientific interest⁷⁵. Bydgoszcz provocations of 3–4 September 1939

⁶⁹ English edition: L. de Jong, *The German Fifth Column in the Second War*, London 1956 (Dutch edition was bigger and included more information about Poland). In the next part, the foreign subject literature was not used to prepare the article. See: Bibliography in cited publications.

⁷⁰ R. Staniewicz, *Legenda i rzeczywistość V kolumny niemieckiej*, "Przegląd Zachodni" 1957, 6, pp. 356–379; idem, *Jeszcze raz o książce Louisa de Jonga*, "Przegląd Zachodni" 1958, 4, pp. 421–427; idem, *Mniejszość niemiecka w Polsce – V kolumna Hitlera?* "Przegląd Zachodni" 1959, 2, pp. 395–438; idem, *Piąta kolumna hitlerowska w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza)*, in: *W XX Rocznice Września*, Poznań 1960. These works were a kind of polemic with publications of Western Germany historian conducting the research on the German ethnic minority in Poland, who ignored irredentist actions of Polish Germans.

⁷¹ See: M. Cygański, *Hitlerowskie*, pp. 119–181; idem, *Hitlerowska V kolumna w województwie krakowskim w 1939 roku*, Opole 1968; idem, *Hitlerowska V kolumna w województwach śląskim i krakowskim w 1939 roku*, Opole 1972; idem, *Niemiecko-hitlerowska V kolumna w województwie łódzkim w 1939 roku*, Opole 1979.

⁷² See: *Irredenta i prowokacje. Z dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce*, ed. A. Leśniewski, Poznań–Warszawa 1959; S. Osiński, *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965.

⁷³ See: F. Bernas, L. Meissner, *Płonąca granica*, Warszawa 1961 [2nd edition, 1970]; F. and J. Bernas, *V kolumna*, Warszawa 1972 [2nd edition, 1977, 3rd edition, 1987].

⁷⁴ This includes attacks on German properties in Poland, inspired by Berlin. K.M. Pospieszalski, *Zamachy nazistowskie na mienie niemieckie. Plany Reichsführera SS z lata 1939 roku*, "Przegląd Zachodni" 2004, 1, pp. 49–74 (this article is also available in German in "Polnische Weststudien" 1983, 2, 1).

⁷⁵ See: A. Szefer, *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera, czyli niemiecki napad na Przełęcz Jabłonkowską w nocy w 25 na 26 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1987; idem, *Akcja "Tannenberg". Prowokacje hitlerowskie w Gliwicach, Stodołach i Byczynie 31 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1983 (this work is considered a partial plagiarism of the book of A. Spieß, H. Liechtenstein,

were absolutely different elements, as they had a direct impact on attitude and situation of Germans living in that city

This 'legendary'⁷⁶ issue has an extensive subject literature that gets together historical disputes both between Polish and German scientists as well as discussions among Polish researchers. Such conflicts are already several decades old.

A good recapitulation of such discussions is the comprehensive and balanced publication prepared in 2008 by the Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (Pol. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, IPN)⁷⁷. One of its main values is use of extensive archival materials, including those from German archives that have not been so much exploited by Polish researchers before. The bibliography of this publication is very elaborate and well developed. Such summaries could be used now by all scientists⁷⁸.

In the context of first days of WWII, one of key research questions had been the problem of Self-Defence Forces (Ger. *Selbstschutz*), which were formed with ethnic Germans and had been responsible for a number of war crimes. Such a topic was quite well covered by the Polish and German historiographies⁷⁹, with monographs published recently by IPN in Poland as the best and most useful example⁸⁰.

Das Unternehmen Tannenberg, Wiesbaden–München 1979 [next editions – 1982, 1989], Polish edition – eisdem, *Akcja "Tannenberg". Pretekst do rozpetania II wojny światowej*, Warszawa 1990; idem, *Nieznane dokumenty o działalności tzw. Freikorpsu w rejonie bielskim w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej (maj–wrzesień 1939 roku)*, "Zaranie Śląskie" 1965, 2, pp. 535–541; K.M. Pospieszalski, *O znaczeniu zamachu bombowego w Tarnowie i innych prowokacjach nazistowskich z sierpnia i września 1939 r. dla polityki okupacyjnej Trzeciej Rzeszy wobec Polski*, Poznań 1985 [English edition 1986]; G. Mazur, *Niemiecka "piąta kolumna" we Lwowie 1938–1939*, "Zeszyty Historyczne" 2004, 526; H. Schindler, *Mosty und Dirschau 1939. Zwei Handstreich der Wehrmacht vor Beginn des Polenfeldzuges*, Freiburg im Breisgau 1971 [2nd edition, 1972; Polish Edition – 2018].

⁷⁶ See: G. Schubert, *"Bydgoska krwawa niedziela". Śmierć legendy*, Bydgoszcz 2003 [German edition – 1989].

⁷⁷ *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.

⁷⁸ *Ibidem*, pp. 827–843.

⁷⁹ See: C. Jansen, A. Weckbecker, *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen 1939/1940*, München 1992.

⁸⁰ *Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, eds. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016; *W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, eds. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021; M. Przegiętka, *Selbstschutz Südpolen – niemiecka Samoobrona w rejonie ciechanowskiej w latach 1939–1940*, in: *Polska pod okupacją 1939–1945*,

As for description and evaluation of German diversionary, sabotage and intelligence operations, one of the most valuable and useful publications on the period just before and during the September 1939 are the monograph of Tomasz Chinciński⁸¹ and the case study on special unit 'Freikorps Ebbinghaus' that operated in the Silesian Voivodeship – by Grzegorz Bębniak⁸². Both have been prepared after careful and extensive archival search. It allowed to find new fact and prepare new conclusions that enriched the knowledge on the topic, mainly in the area of German ethnic minority involvement in preparation of the active phase of the armed conflict with Poland.

A lot of scholarly attention was paid to Abwehr operations in Poland. This intelligence operation used in an active and extensive way mainly the German minority in Poland. One of important and useful publications on the topic was the work of Leszek Gondek⁸³. It was based on the subject literature and materials from Polish archives (the author has not used the resources of Militärarchiv, just the Central Archive of the Ministry of Interior). He presented the thesis that about 26% of the German ethnic minority cooperated with the German military intelligence. This statement still requires further verification⁸⁴.

An important event had been Andrzej Szefer search in the Militärarchiv in Freiburg im Breisgau, focused on files of the Wrocław (Breslau) Abwehr detachment. He published selection of source materials from this

vol. 3, Warszawa 2019, pp. 84–116. D. Burczyk, *Organizacja i działalność Selbstschutzu na terenie powiatu nowomiejskiego*, "Warmińsko-Mazurskie Studia z Historii Najnowszej" 2021, 4, pp. 43–73; I. Mazanowska, *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Toruń 2022; eadem, *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk 2018; T. Ceran, *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Gdańsk 2014; W. Trzeciakowski, *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017; A. Lasik, *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Przyczynek do badań nad początkami okupacji niemieckiej w Polsce w okresie II wojny światowej*, "Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego" 2011, 1, pp. 101–121.

⁸¹ T. Chinciński, *Forpochta Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010. The book was preceded by a number of articles and chapters of this author in monographs and scientific journals. See: *ibidem*, p. 362 (see Bibliography).

⁸² G. Bębniak, *Sokoły kapitana Ebbinghause. Sonderformation Ebbinghaus w działaniach wojennych na Górnym Śląsku w 1939 r.*, Katowice–Kraków. This work was also preceded by (a number of articles and chapters of this author in monographs and scientific journals (some were printed after the publication). See: *ibidem*, pp. 534–535 (See bibliography in those publications).

⁸³ L. Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933–1939*, Warszawa 1974, pp. 157–394 [1st edition, Warszawa 1971].

⁸⁴ For the period of 1933–1936. *Ibidem*, p. 238.

location in 1987. They confirmed active German Intelligence operations in Poland and participation of members of the German ethnic minority in such undertakings⁸⁵.

German archives have been extensively used for decades to look for materials on military, intelligence⁸⁶, sabotage and diversionary operations. As a result, some important works were published on the topic, such already above-mentioned prints of T. Chinciński and G. Bębnik.

In addition to mentioned research areas, another important topic had been, broadly defined, attitudes of members of German community in Poland just before the outbreak of WWII (and this should be continued). The research should not be limited just to participation of Germans in diversionary, intelligence and sabotage actions or involvement in war crimes, but also general situation of this specific ethnic minority.

An important effort to build the general picture of the German community in Poland was recently taken by Tomasz Chinciński⁸⁷ and Tomasz Rabant⁸⁸. They have used archival documents, which have not been fully exploited to date.

An important monograph on the topic and the period before and after the outbreak of the Second World War is the work of Włodzimierz Jastrzębski⁸⁹. For years, he has been focusing his efforts on examining events of the 'Bloody Sunday' in Bydgoszcz as an example of a German diversionary operation. Now, he presents a contrary position and even took the polemic position with regard to findings and conclusions of already-mentioned IPN publication of 2008.

In his publication, Jastrzębski addressed the issues such as the military service of 'Volksdeutschen' in the Polish Armed Forces at the beginning of the armed conflict and anti-German repressions in the first days of the war. He did not avoid polemic tones and based his findings on the extensive archival research.

⁸⁵ *Dyweryjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r.*, ed. A. Szefer, "Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1987, 32, pp. 271–372.

⁸⁶ H. Ćwiek, *Obrona Śląska przed wpływami wywiadu niemieckiego w latach 1933–1939*, Katowice 1999; idem, *Zwalczanie niemieckich służb specjalnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; idem, *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001.

⁸⁷ T. Chinciński, *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (październik 1938–sierpień 1939 r.)*, in: *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, eds. M.P. Deszczyński, T. Pawłowski, vol. 2, *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura*, Warszawa 2014, pp. 101–112.

⁸⁸ T. Rabant, *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (sierpień–październik 1939 r.)*, in: *Kampania*, pp. 113–124.

⁸⁹ W. Jastrzębski, *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.

These two abovementioned events had been used by the Goebbels propaganda as examples of alleged Polish crimes committed against Germans, as presented in publications of Kurt Lück of 1940 (some of them saw several editions)⁹⁰.

Quite an effort was taken by Karol Marian Pospieszalski who tried to debunk a few Nazi myths (mainly this on 58,000 murdered 'Volksdeutschen') already in the 1950s⁹¹. Such topics have come up time and again in recent years, with various elements taken into account, also before and after 1989⁹². However, even though there had been some positive results, it is still difficult to consider such research adequate and complete.

It is similar with the problem of military service of Polish Germans in the Polish Armed Forces, before and during the September 1939 Campaign. There had been many cases of desertion, but also quite a number of loyal services to the Second Polish Republic⁹³. It also requires further and intensive research.

An interesting issue remains the situation and attitudes of German Catholics on the eve of WWII. There had been many incidents in churches and a part of Catholic clergy, i.e. in the Silesian Diocese, had taken a pro-German position⁹⁴. Next research problem is situation of representatives of the German minority after September 1939 and their participation in the

⁹⁰ K. Lück, *Marsch der Deutsche in Polen. Deutsche Volksgenossen im ehemaligen Polen Berichten über Erlebnisse in den Septembertagen 1939*, Berlin 1940; idem, *Volksdeutsche Soldaten unter Polens Fahnen. Tatsachenberichte von der anderen Front aus dem Feldzug der 18 Tage*, Berlin 1940 [Editions 1940, 1943].

⁹¹ K.M. Pospieszalski, *Sprawa 58000 "Volksdeuschów". Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, ["Documenta Occupationis" vol. 7], Poznań 1959 [2nd edition, 1981].

⁹² See: W. Rezmer, *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931–1939)*, in: *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Grünbergowi w 70-lecie urodzin*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1995; W. Jastrzębski, *Realizacja polskiego planu unieruchomienia tak zwanych elementów antypaństwowych*, "Res Historica" 2004, 16, pp. 95–104.

⁹³ W. Rezmer, *Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym ze szczególnym uwzględnieniem Dowództwa Okręgu Korpusu No. VIII w Toruniu*, in: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939). Zbiór studiów*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1991; idem, *Problematyka narodowościowa i wyznaniowa w wojsku na terenie Okręgu Korpusu No. VIII w Toruniu (1920–1939)*, in: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1998, pp. 149–179; W. Jastrzębski, *Mniejszość*, pp. 31–46; T.A. Kowalski, *Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998.

⁹⁴ J. Macała, *Zawieszenie nabożeństw niemieckich w diecezji śląskiej w czerwcu 1939 r.*, "Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka«" 1993, 4; M. Schmerbauch, *Die Seelsorge für die*

ruling elite (administration and NSDAP)⁹⁵, or in the apparatus of terror and repression, incarceration and torment⁹⁶.

The next research desideratum should be the situation of the German ethnic minority in the beginning of German occupation of Poland. The collective work of 1995 edited by W. Jastrzębski is not really a good synthesis and reference point for such scholarly efforts⁹⁷.

As for existing narrative about the German ethnic minority in Poland as the useful tool following blindly Berlin orders, historians are still posing the question about the comprehensive evaluation of this community. Two options are being examined. One – that the minority was a tool of German irredentism, second – that it presented real (not only superficial) loyalty to the Polish State⁹⁸.

According to Przemysław Hauser, the German ethnic minority was ‘not only a subject [of the Third Reich policy – SR], but also the object of actions taken’. He also emphasized that considering this community as a ‘a tool in Berlin’s hands’ would be ‘typical simplified logical schema’⁹⁹.

In 1992, Wojciech (Albert) Kotowski noted that ‘There is ... [...] still a lack of valuable analyses on attitudes of particular social and ethnic groups towards the Polish State and towards Berlin. Available data show

deutschen Katholiken in der polnischen Diözese Kattowitz und das Diözesanblatt “Der Sonntagsbote” in den Jahren 1925–1939/41, Münster 2012, pp. 85–93.

⁹⁵ On the former Silesian Voivodeship: M. Wrzosek, *Administracja niemiecka na okupowanych terenach Górnego Śląska w okresie od 3 września do 25 października 1939 r. Struktura organizacyjna i kompetencje*, “Studia Śląskie” 1972, 22, pp. 261–275; I. Sroka, *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządkiem wojskowym*, Katowice 1975; R. Kaczmarek, *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998; M. Węcki, *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014. In all these publications such problems have been only nebulously presented. This did not allow to draw substantial conclusions.

⁹⁶ A. Lasik, *Ewolucja kadrowa formacji SS “Totenkopf” a udział Volksdeutschtów polskich w założeniu obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, “Przegląd Zachodni” 1989, 4; idem, *Sztafety ochronne w systemie niemieckich obozów koncentracyjnych. Rozwój organizacyjny, ewolucja zadań i struktur oraz socjologiczny obraz obozowych załóg*, Oświęcim 2007, pp. 360–366.

⁹⁷ W. Jastrzębski, *Ludność niemiecka i rzekomo niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy Niemieckiej (1939–1945)*, in: *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939–1945 i jej powojenne losy. Materiały z konferencji*, ed. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1995, pp. 11–24 (and some other chapters from the volume on the period before 1945).

⁹⁸ W. Kotowski, *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, ed. H. Zieliński, vol. 8, *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, ed. W. Wrzesiński, Wrocław 1992, pp. 53–63.

⁹⁹ P. Hauser, *Psychologiczne uwarunkowania niemieckiej polityki mniejszościowej w Europie w okresie międzywojennym*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984, p. 278.

that not the entire German ethnic minority in Poland supported NSDAP and Hitler. Some sources also present a number of examples of agreeable Polish-German social and ethnic co-existence, especially before Hitler taking power. Such problems require further research, mainly to identify trends, stereotypes, political and social changes in the time in question¹⁰⁰.

Antoni Czubiński wrote: 'During 1945–1989, there had been a common belief that the German community in Poland, during the entire interwar period, was hostile, as a whole, to the reborn Polish State. In 1939, it was transformed to so-called Fifth Column of Hitler'. That view was corresponding to the political demand of the time, but it was also a typical historical simplification. Therefore, many historians from the 1960s refuted such views and such tone as simplified and incorrect. The discussion that followed proved that the problem was more much more complex and still difficult to analyse and evaluate.

A part of the German ethnic minority in Poland engaged fully in the struggle to return the 'German East' to the Fatherland but some groups have not been involved politically and took the positive and loyal attitude towards the Polish State and its authorities¹⁰¹. Indeed, the impression of the almost full interiorization of the Nazi ideology by the German ethnic minority is so much wrong than the past opinions, beliefs and views. The attitude and activities of openly anti-Nazi communities were not taken into account. The same refers to the fact that many people did not accept a new ideology but did not manifest such views not to be subjected to ostracism from other members of the community. Also, another differentiation should be made to distinguish acceptance to Nazi ideology and affirmation for the Third Reich successes on the international policy arena.

Those two attitudes could have been divergent. There had been efforts to counter 'Nazification' of Germans taken by Evangelical-Union Church authorities. i.e., in the Greater Poland area and Pomerania. More complicated situation was in the Silesian Voivodeship¹⁰². In the Roman Catholic Church, there had been a split caused by opposing inherent viewpoints.

¹⁰⁰ W. Kotowski, *Lojalizm*, p. 63.

¹⁰¹ A. Czubiński, *Wokół sporów i polemik niemiecko-polskich na temat wzajemnych stosunków w przeszłości*, in: idem, *Studia ostatnie*, Poznań 2009, pp. 86–87.

¹⁰² H. Czembor, *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Katowice 1993; J. Szturc, *Tymczasowa Rada Kościelna Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Górnym Śląsku (1937–1939)*, Katowice 2003. See also: M. Węcki, *Ewangelicki Kościół Unijny w diecezji katowickiej w latach II wojny światowej. Duchowieństwo i struktura organizacyjna*, in: *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, eds. J. Bahlcke, W. Gojniczek, R. Kaczmarek, Katowice 2018, pp. 430–443.

One German mass organization, the Union of German Catholics in Poland (Pol. Związek Niemieckich Katolików w Polsce; Ger. Verband Deutscher Katholiken in Polen) removed pro-Nazi leaders from their positions. A part of Catholics, especially from the Greater Poland and Pomerania was of the view that the Hitler and Nazi state could have been supported by Catholics, as the German State signed the comprehensive concordat with the Vatican.

Over the years, a part of the German community was increasing its distance from the German State ideological base due to its intensification of anti-Catholic and anti-Church policies. However, it should also be noticed that during the prewar period, anti-Nazi political groupings systematically were losing their power and influence within Germany.

This was the case of the group concentrated around Eduard Pant or the Social Democratic German Social Democratic Workers' Party (Ger. Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei DSAP). It should be also added that in the first months of Hitler's rule, there had been cases of German Socialists' benevolent and supportive statements directed at social programmes of the new Nazi regime.

In Poland, dynamically developing loyalist movement of Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund (DKuWB), established at the initiative of 'Sanacja', started to lose an importance. From the very beginning, its biggest problem was that the organization had been considered by many Polish Germans as a 'renegade' organization. In the Polish historiography till 1989, especially the anti-Nazi attitudes of German Socialists (Social Democrats) have been emphasized. Bulk of this pioneering monographic work of Lucjan Meissner¹⁰³ was on this specific topic. The author also described the posture of German Catholics and position of DKuWB towards the new German ruling establishment.

As Meissner wrote pathetically in the final part of his book: 'German anti-fascists, co-operating with the Polish workers' movement and German Catholics fighting Nazism and promoting ideas of friendship and cooperation with the Polish Nation – this is much more than the small piece of interwar history. It was the trend the History proved it right'¹⁰⁴.

¹⁰³ L. Meissner, *Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939*, Warszawa 1973, pp. 63–220 (anti-Nazi socialist movement), pp. 221–264 (Eduard Pant's *Deutsche Christliche Volkspartei*), pp. 265–279 (*Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund*). See also: idem, *Niemiecka antynarodowosocjalistyczna opozycja w Polsce Centralnej do 1939 roku – jej cechy i struktura*, in: *Antyhitlerowska*, pp. 93–108; idem, *Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund. Vereinigung der Deutschen in Polen 1933–1939. Antinationalsozialistische Organisationen mit liberal-bürgerlicher Prägung*, "Studia Niemcoznawcze" 1995, 11, pp. 229–234.

¹⁰⁴ L. Meissner, *Niemieckie*, p. 264.

The topic of resistance against Nazism was also touched by other historians, both Polish¹⁰⁵ and German¹⁰⁶, who worked on the history of Socialist organizations. Many publications have been printed on this specific issue. The most prominent of Polish researchers examining such issues were Albert Kotowski¹⁰⁷ and Sebastian Rosenbaum¹⁰⁸.

Jarosław Macała and Zygmunt Zieliński focused on the Roman-Catholic Church¹⁰⁹. On the German side, the most valuable print was that of Pia Nordblom¹¹⁰. There had been also German authors writing about attitude of the Polish Roman-Catholic Church towards Catholics of the

¹⁰⁵ J. Walczak, *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim po przewrocie majowym*, Katowice 1980; H. Szczerbiński, *Niemieckie organizacje socjalistyczne w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986; D. Matelski, *Niemiecki ruch socjalistyczny w Wielkopolsce w latach II Rzeczypospolitej*, "Studia Historica Slavo-Germanica" 1995, 19, pp. 69–82; D. Sieradzka, *Współpraca niemieckich socjalistów województwa śląskiego z SPD w latach trzydziestych*, "Przegląd Zachodni" 1988, 4, pp. 93–104; eadem, *Materiały do dziejów niemieckich socjalistów w II Rzeczypospolitej w zbiorach archiwum Friedrich Ebert Stiftung w Bonn*, "Przegląd Zachodni" 1992, 2, pp. 213–215; L. Meissner, *Die Deutschen Sozialisten Mittelpolens im Kampf gegen den Nationalsozialismus 1933–1939. Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Polendeutschtums*, "Studia Niemcoznawcze" 1992, 6, pp. 63–92.

¹⁰⁶ P. Blachetta-Madajczyk, *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997; O. Heike, *Die deutsche Arbeiterbewegung in Polen 1835–1945*, Dortmund 1969.

¹⁰⁷ W. Kotowski, *Antifaschistische Opposition unter den deutschen Katholiken in Polen in den Jahren 1933 bis 1939*, "Studien zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen", vol. 13, *Konfrontation oder gute Nachbarschaft? Deutschlands Ostpolitik zwischen beiden Weltkriegen*, ed. J. Kalisch, Rostock 1988; idem, *Die Lage der deutschen Katholiken in Polen in den Jahren 1919–1939*, "Zeitschrift für Osteuropaforschung" 1990, 1, pp. 39–67; idem, *Opozycja antyhitlerowska wśród katolików niemieckich w Polsce w latach 1933–1939*, in: *Studia nad antyhitlerowską opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933–1945*, ed. K. Jońca, Warszawa 1990, pp. 159–168; idem [W.S. Kotowski], *Niemieccy katolicy w Polsce a ujednolicanie organizacji mniejszościowych w latach 1933–1939*, in: *Antyhitlerowska*, pp. 109–118; idem, *Polnischer Staat, katholische Kirche und die deutschen Katholiken in Polen 1918–1939*, "Kirchliche Zeitgeschichte" 2002, 2, pp. 128–149.

¹⁰⁸ S. Rosenbaum, *Między*, pp. 411–456, 676–686.

¹⁰⁹ J. Macała, *Duszpasterstwo*, pp. 87–153 (this author has also published several articles on the topic, See: *ibidem*, p. 158); Z. Zieliński, *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*, Poznań 2001; idem, *Polityczny wymiar duszpasterstwa katolików niemieckich w II Rzeczypospolitej*, "Kwartalnik Historyczny" 1993, 100, 4, pp. 211–223.

¹¹⁰ P. Nordblom, *Für Glaube*; eadem, *Dr Eduard Pant i tygodnik "Der Deutsche in Polen" (1934–1939)*, in: *Antyhitlerowska*, pp. 119–128; H. Hürten, "Der Deutsche in Polen". *Skizze einer katholischen Zeitung 1934–1939*, in: *Politik und Konfession. Festschrift für KoNo.ad Repgen zum 60. Geburtstag*, eds. D. Albrecht, Berlin 1983, pp. 415–446.

German ethnicity¹¹¹. The writing of Nordblom was the major contribution to research on anti-Nazi groups operating within the German Catholics in Poland, as it was, in its major part, dedicated to Eduard Pant. He was most prominent Catholic leader and editor of the newspaper "Der Deutsche in Polen" (1934–1939), which was the main centre in Poland criticising the National Socialism.

Apart from already available archival materials, some of them still require further research, there is also a number of source editions that can be used to support the project. These are works that were published both in Germany and Poland. They have a form of classical source prints on the foreign policy¹¹², partial source editions of German¹¹³ and Polish¹¹⁴ files of the military and civilian provenance, with different forms of reporting. The comparative selection of Polish and German documents from the 1920–1939 period was also released to the public¹¹⁵. Such source editions should always be complemented by next series of archival research. Such undertakings, taken up by Polish historians in Germany, still pose a challenge as it is not possible to state that those resources have been thoroughly and carefully examined. However, although a lot of tasks had already been completed, still much remains to be done in the future.

New undertakings should include research in the Archive of the German Ministry of Foreign Affairs (Ger. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) in Berlin, Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg im Breisgau, Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde, Bundesarchiv in Bayreuth, and also in Bundesarchiv in Ludwigsburg. It should be noted that archival guide

¹¹¹ K. Heda, *Die Diözese Kattowitz und die deutschen Katholiken in den Jahren 1925–1939*, "Archiv für schlesische Kirchengeschichte" 1984, 42; M. Schmerbauch, *Die Seelsorge*, pp. 85–93, 117–121, 199–227.

¹¹² *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D: 1937–1945, vol. 5, *Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten. Juni 1937–März 1939*, Baden-Baden 1953; *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie D: 1937–1945, vol. 7.

¹¹³ See: *Dyweryjyno-sabotażowa*; T. Rabant, *Dokumenty niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1939 r.*, in: *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008, pp. 461–473.

¹¹⁴ *Niemcy w Polsce w 1939 r. w świetle raportów Wydziału Narodowościowego MSW*, ed. D. Matelski, parts 1–4, Poznań 2002; *Na Górnym Śląsku przed wybuchem wojny. Wybór tekstów źródłowych z 1939 roku*, eds. E. Długajczyk, T. Fałęcki, Katowice 1999, pp. 43–207; A. Woźny, *Problem mniejszości niemieckiej w Polsce 1938–1939 w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i najwyższych władz wojskowych*, "Przegląd Zachodni" 1990, 4, pp. 33–61.

¹¹⁵ *Deutsche und Polen zwischen den Kriegen. Minderheitenstatus und "Volkstumskampf" im Grenzgebiet. Amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920–1939*, vols 1–2, eds. R. Jaworski et al., München–New Providence–London–Paris 1997.

to problems of the German ethnic minority in Poland prepared in 1993¹¹⁶, can still be used as a research support, despite some changes in location of archival materials and archives, especially in Germany.

As for the Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes / Auswärtiges Amt Politisches Archiv (PAAA), an important part are files generated by German offices in Poland (embassy in Warsaw, Consulates General in Katowice, Poznan, Torun et al.) and fonds titled "Deutschtum im Ausland" ("Germanness abroad")¹¹⁷ and "Geistliche Angelegenheiten" ("Religious Questions")¹¹⁸. Both include documents related to the situation of the German ethnic minority in Poland.

In case of the Militärarchiv, the most useful elements are materials of Oberkommando der Wehrmacht – Amt Ausland/Abwehr (RW 5) and Truppenteile und Dienststelle der Abwehr (RW 49), with important materials of the Abwehr in Wroclaw that had been only partially studied by researchers. In Berlin-Lichterfelde, the fond "Deutsche Stiftung" should be additionally inspected. In Bayreuth, so-called Ost-Dokumentation fond should be reviewed as it includes accounts by Germans from Poland, also by those who lived in prewar II Polish Republic, and it had been investigated only in part.

Polish files, mainly from the Ministry of Interior (currently in the Archives of Modern Records), have been systematically examined by researches since 1950s. Such efforts focused on administrative files from the Voivodeship and District levels (police files, local administration). However, some gaps remain. For example, as for Silesian 'Volksbund' any research effort is limited due to the sheer size of the fond – about 7,000 files¹¹⁹.

This does not change the fact that such records are the most valuable resource for any research on the German ethnic minority in Poland and scientific efforts should be continued, especially with regard to the period just before the outbreak of WWII and during the first weeks of the armed conflict.

¹¹⁶ *Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in Polen von 1919 bis 1939 in deutschen und polnischen Archiven sowie in polnischen Bibliotheken*, eds. A.S. Kotowski, D. Matelski, Marburg an der Lahn 1993.

¹¹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes/Auswärtiges Amt Politisches Archiv, RZ 510-1: Deutschtum im Ausland, 1920–1942, 512 files.

¹¹⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes/Auswärtiges Amt Politisches Archiv, RZ 509: Geistliche Angelegenheiten, 1845–1945, 1027 files.

¹¹⁹ Archiwum Państwowe w Katowicach, *Niemiecki Związek Narodowy na Śląsku Polskim t.z. w Katowicach, 1922–1941*, 7,000 files.

In the subject literature, the church archival materials and files have been used by no means enough. This refers both to the Parish fonds and to priests' personal files. Using this option would allow to examine situation on the local level, as demonstrated by micro-historic research of Andrzej Michalczyk on the Upper Silesia¹²⁰.

From the same reason it is regrettable that there are not so many detailed analyses of memories and diaries of people from the German ethnic minority in Poland, in comparison to quite opposite situation in Germany¹²¹. In this country, quite a number of such publications was published and they serve as a good source for investigating attitudes, atmosphere, views and opinions. Although this is rather the task for literary scholars, but such sources can still be used for studies to present narratives and open new research areas¹²².

In previous studies, too little attention has been given to the problem of ethnic identity of Polish Germans, regional distribution of minorities and elements that separated Lodz, Greater Poland, Pomerania, Upper Silesia, Belianske and Lesser Poland Germans from each other. On the other side, the topic of elements common to the minority as a whole, especially with regards to its elites should also be scrutinized¹²³.

Then, we approach to the question what the dynamics of identity changes was after 1933, especially in the context of political and security situation. Next important problem is how fast and how deep was the Nazi infiltration in minorities. Also the issue of anti-Polish narratives in Polish Germans publications, in the press, book and memoirs, demand further detailed analysis.

As we can see, research challenges remain significant and very diverse as they refer to historical phenomenons inhomogeneous in their nature

¹²⁰ A. Michalczyk, *Heimat, Kirche und Nation. Deutsche und polnische Nationalisierungsprozesse im geteilten Oberschlesien (1922–1939)*, Köln–Weimar–Wien 2010. This work includes the comparison of situation in the Silesian Voivodeship and German Opole District (Ger. Regierungsbezirk) with regard to clergy and micro historic analysis of conflict on German language Church services in the Bielszowice Parish, *ibidem*, pp. 217–242.

¹²¹ H. Breitingner, *Als Deutschenseelsorger in Posen und Warthegau. 1934–1945*, Mainz 1984 [3rd edition, 1991]; O. Heike, *Leben im deutsch-polnischen Spannungsfeld. Erinnerungen und Einsichten eines deutschen Journalisten aus Lodz*, Essen 1989 [2nd edition, 2001]; *Erinnerungen des Posener Domherren Albert Steuer*, ed. M. Krzoska, München 2010; H. Steege, *Erinnerungen aus dem Spannungsfeld zweier Nationen. Erlebnisse im deutsch-polnischen Grenzgebiet 1920–1940*, Lüneburg 1990.

¹²² See: M. Józwiak, *Sytuacja mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej na podstawie literatury niemieckojęzycznej*, "Przegląd Zachodni" 2009, 4, pp. 231–240.

¹²³ See: B. Lakeberg, *Polak niemieckiego pochodzenia czy Niemiec zagraniczny? – problematyka tożsamości ludności niemieckiej w II RP*, "Przegląd Zachodni" 2013, 3, pp. 243–256.

– from the political history, military history to relations between nations and national identity problems.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archiwum Państwowe w Katowicach:

Niemiecki Związek Narodowy na Śląsku Polskim t.z. w Katowicach, 1922–1941.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes/Auswärtiges Amt Politisches Archiv:

RAV 38: Konsulat Bismarckstrasse Bromberg, 1920–1939.

RAV 121: Generalkonsulat Kattowitz, 1922–1939.

RAV 132: Konsulat Krakau 1922–1940.

RAV 143-2: Konsulat Lemberg, 1926–1939.

RAV 151: Konsulat Lodz, 1919–1939.

RAV 212: Generalkonsulat Posen, 1920–1939.

RAV 265: Generalkonsulat Thorn, 1919–1939.

RAV 290: Botschaft Warschau, 1920–1940.

RZ 509: Geistliche Angelegenheiten, 1845–1945, 1027.

RZ 510-1: Deutschtum im Ausland, 1920–1942.

Printed sources (Źródła drukowane)

Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D (1937–1945), vol. 7, *Die letzten Wochen vor Kriegsausbruch. 9. August bis 3. September 1939*, Baden-Baden 1956.

Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945, Serie D: 1937–1945, vol. 5, *Polen, Südosteuropa, Lateinamerika, Klein- und Mittelstaaten. Juni 1937–März 1939*, Baden-Baden 1953.

Breitinger H., *Als Deutschenseelsorger in Posen und Warthegau. 1934–1945*, Mainz 1984 [3rd edition, 1991].

Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.

Deutsche und Polen zwischen den Kriegen. Minderheitenstatus und "Volkstumskampf" im Grenzgebiet. Amtliche Berichterstattung aus beiden Ländern 1920–1939, vols 1–2, eds. R. Jaworski et al., München–New Providence–London–Paris 1997.

Dywersyjno-sabotażowa działalność wrocławskiej Abwehry na ziemiach polskich w przededniu agresji hitlerowskiej w 1939 r., ed. A. Szefer, "Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce" 1987, 32.

Erinnerungen des Posener Domherren Albert Steuer, ed. M. Krzoska, München 2010.

Heike O., *Leben im deutsch-polnischen Spannungsfeld. Erinnerungen und Einsichten eines deutschen Journalisten aus Lodz*, Essen 1989 [2nd edition, 2001].

Lück K., *Marsch der Deutsche in Polen. Deutsche Volksgenossen im ehemaligen Polen Berichten über Erlebnisse in den Septembertagen 1939*, Berlin 1940.

Lück K., *Volksdeutsche Soldaten unter Polens Fahnen. Tatsachenberichte von der anderen Front aus dem Feldzug der 18 Tage*, Berlin 1940 [1940, 1943].

Na Górnym Śląsku przed wybuchem wojny. Wybór tekstów źródłowych z 1939 roku, eds. E. Długajczyk, T. Fałęcki, Katowice 1999.

Studies (Opracowania)

- Alabrudzińska E., *Kościoty ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
- Andrzejewski M., *Biblioteki mniejszości niemieckiej w Wielkopolsce i na Pomorzu, "Przegląd Zachodni"* 1989, 3.
- Aurich P., *Der deutsch-polnische September 1939. Eine Volksgruppe zwischen den Fronten*, München–Wien 1969 [3rd edition, 1985].
- Balling M.O., *Von Reval bis Bukarest – Statistisch-Biographisches Handbuch der Parlamentarier der deutschen Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1945*, vols 1–2, Kopenhagen 1991.
- Bamberger-Stemmann S., *Deutsche Stiftung*, in: *Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen, Institutionen, Forschungsprogramme, Stiftungen*, eds. I. Haar, M. Fahlbusch, München 2008.
- Bębnik G., *Sokoły kapitana Ebbinghaua. Sonderformation Ebbinghaus w działaniach wojennych na Górnym Śląsku w 1939 r.*, Katowice–Kraków 2014.
- Bernaś F., Meissner L., *Płonąca granica*, Warszawa 1961 [2nd edition, 1970].
- Bernasiowie F. i J., *V kolumna*, Warszawa 1972 [2nd edition, 1977; 3rd edition, 1987].
- Bialkowski Blazej, *Alfred Lattermann und Kurt Lück. Nationalsozialismus als doppelte Grenzerfahrung*, in: *Zwischen Region und Nation. 125 Jahre Forschung zur Geschichte der Deutschen in Polen*, eds. W. Kessler, M. Krzoska, Osnabrück 2013.
- Bierschenk T., *Die deutsche Volksgruppe in Polen 1934–1939*, Kitzingen–Main 1954.
- Biewer L., *Das Politische Archiv des Auswärtigen Amtes*, Berlin 2012.
- Blachetta-Madajczyk P., *Klassenkampf oder Nation? Deutsche Sozialdemokratie in Polen 1918–1939*, Düsseldorf 1997.
- Blanke R., *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland 1918–1939*, Lexington 1993.
- Breyer R., *Das Deutsche Reich und Polen 1932–1937. Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Würzburg 1955.
- Breyer R., *Die deutsche Bevölkerung in Polen 1933 bis 1939*, in: *Deutschland und Polen von der nationalsozialistischen Machtergreifung bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges*, Braunschweig 1986.
- Broszat M., *"Jungdeutsche Partei" und "Deutsche Vereinigung" in Posen-Pommerellen*, "Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte" 1958, 1.
- Burczyk D., *Organizacja i działalność Selbstschutzu na terenie powiatu nowomiejskiego*, "Warmińsko-Mazurskie Studia z Historii Najnowszej" 2021, 4.
- Ceran T., *Im Namen des Führers... Selbstschutz Westpreussen i zbrodnia w Łopatkach w 1939 roku*, Gdańsk 2014.
- Chałupczak H., *Problem mniejszościowy w stosunkach polsko-niemieckich w przededniu II wojny światowej*, in: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, vol. 4, *Na przełomie pokoju i wojny 1939–1941*, ed. S. Sierpowski, Poznań 1992.
- Chałupczak H., *Problem mniejszościowy w stosunkach polsko-niemieckich w przededniu II wojny światowej*, in: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, vol. 3, *W dobie Monachium*, ed. S. Sierpowski, Poznań 1992.
- Chinciński T., *Forpochta Hitlera. Niemiecka dywersja w Polsce w 1939 roku*, Gdańsk–Warszawa 2010.
- Chinciński T., *Sytuacja i postawy mniejszości niemieckiej w Polsce (październik 1938– sierpień 1939 r.)*, in: *Kampania polska 1939 r. Polityka – społeczeństwo – kultura*, eds. M.P. Deszczyński, T. Pawłowski, vol. 2, *Polityka i społeczeństwo. Imponderabilia, pamięć, kultura*, Warszawa 2014.
- Chojnowski A., *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979.

- Chojnowski A., *Rząd polski wobec problemu mniejszości niemieckiej w latach 1926–1939*, "Zapiski Historyczne" 1979, 1.
- Chu W., *Metropole der Minderheit: Die Deutschen in Lodz und Mittelpolen 1918–1939*, in: *Die "Volksdeutschen" in Polen, Frankreich, Ungarn und Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, eds. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006.
- Chu W., "Das ganze Deutschland soll es sein!" *Regionalismus und die Jungdeutsche Partei*, "Inter Finitimos" 2001, 19/20.
- Chu W., *The German Minority in Interwar Poland*, Cambridge 2012.
- Cichocka-Petrażycka Z., *Żywiół niemiecki na Wołyniu*, Warszawa 1933.
- Ćwiek H., *Ambasador Trzeciej Rzeszy w Polsce Hans Adolf von Moltke wobec niektórych problemów mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie wygaśnięcia konwencji genewskiej w 1937 roku*, in: *Rola i miejsce Górnego Śląska w Drugiej Rzeczypospolitej*, ed. M.W. Wanatowicz, Bytom–Katowice 1995.
- Ćwiek H., *Kilka uwag na temat polityki władz sanacyjnych wobec mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku w [latach] 1934–1939*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1987, 16.
- Ćwiek H., *Obrona Śląska przed wpływami wywiadu niemieckiego w latach 1933–1939*, Katowice 1999.
- Ćwiek H., *Przeciw Abwehrze*, Warszawa 2001.
- Ćwiek H., *Zwalczanie niemieckich służb specjalnych na Ziemiach Zachodnich i Północnych II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- Cygański M., *Hitlerowska V kolumna w województwach śląskim i krakowskim w 1939 roku*, Opole 1972.
- Cygański M., *Hitlerowska V kolumna w województwie krakowskim w 1939 roku*, Opole 1968.
- Cygański M., *Hitlerowskie organizacje dywersyjne w województwie śląskim w latach 1931–1939*, Katowice 1971.
- Cygański M., *Mniejszość niemiecka w Polsce centralnej w latach 1919–1939*, Łódź 1962.
- Cygański M., *Niemiecko-hitlerowska V kolumna w województwie łódzkim w 1939 roku*, Opole 1979.
- Cygański M., *Volksbund w służbie III Rzeszy 1933–1938*, Opole 1968.
- Cygański M., *Wpływ rewizjonistycznej polityki rządów republiki weimarskiej na mniejszość niemiecką w Polsce 1919–1932*, in: *Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*, vol. 10, Warszawa 1966.
- Cygański M., *Wyjaśnienia i odpowiedzi w związku z dyskusją nad książką "Zawsze przeciwko Polsce. Kariera polityczna Otto Ullitza", "Zaranie Śląskie"* 1968, 3.
- Cygański M., *Z dziejów Volksbundu 1921–1932*, Opole 1966.
- Cygański M., *Zawsze przeciwko Polsce. Kariera Otto Ullitza*, Warszawa 1966.
- Czembor H., *Ewangelicki Kościół Unijny na Polskim Górnym Śląsku (1922–1939)*, Katowice 1993.
- Czubiński A., *Polityka mniejszościowa Niemiec w latach 1918–1945*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Czubiński A., *Wokół sporów i polemik niemiecko-polskich na temat wzajemnych stosunków w przeszłości*, in: A. Czubiński, *Studia ostatnie*, Poznań 2009.
- Dąbrowski R., *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918–1939*, Szczecin 1982.
- Dąbrowski R., *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918–1939)*, Szczecin 1977.

- Dąbrowski R., *Pomoc finansowa Niemiec dla mniejszości niemieckiej w Polsce*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Das Lodzer Deutsche Gymnasium. Gedenkschrift zur Gründung des Lodzer Deutschen Gymnasiums am 29. November 1906 und zur Feier des 50. Jubiläums in Weinheim*, ed. F. Weigelt, Weinheim 1956.
- Deutscher Volksbund für Polnisch-Schlesien*, in: P. Greiner, R. Kaczmarek, *Leksykon mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1922–1939. Zarys dziejów. Organizacje. Działacze*, Katowice 2002.
- Die Erforschung der Deutschen in Polen. Stand und Zukunftsperspektiven*, "Nordost-Archiv" 2000, 11, 2.
- Długajczyk E., Sieradzka D., *Z organizacji i działalności Kattowitzer Buchdruckerei- und Verlags-Aktionengesellschaft*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1987, 16.
- Döge U., *Ein treuer Diener vieler Herrn. Max Winkler, Pressetreuhänder der Weimarer Republik und der nationalsozialistischen Diktatur*, Hamburg 2022.
- Doroszewski J., *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939*, "Przegląd Zachodni" 1983, 5/6.
- Enzberg H.-D.F. von, *Die Goetheschule in Graudenz und das deutsch-polnische Verhältnis (1920–1945)*, Lüneburg 1994.
- Ergetowski R., review of D. Matelski book: *Niemcy w Polsce w XX wieku*, "Przegląd Zachodni" 2001, 4.
- Eser I., *"Volk – Staat – Gott". Die deutsche Minderheit in Polen und ihr Schulwesen 1918–1939*, Wiesbaden 2010.
- Fałęcki T., *Niemieckie szkolnictwo mniejszościowe na Górnym Śląsku w latach 1922–1939*, Katowice–Kraków 1970.
- Fałowski J., *Parlamentarzyści mniejszości niemieckiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, Czestochowa 2000.
- Fuks R., *Na przykład Kohnert*, Gdańsk 1962.
- Gębołyś Z., *Biblioteki mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej*, Katowice 2012.
- Gentzen F.-H., *"Deutsche Stiftung" – tajna instytucja rządu niemieckiego do organizowania "Piątej Kolumny"*, "Przegląd Zachodni" 1961, 4.
- Gentzen F.-H., *Niemieckie ośrodki organizujące i popierające V Kolumnę imperializmu niemieckiego w Europie*, in: *Irredenta niemiecka w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej przed II wojną światową*, ed. H. Batowski, Katowice–Kraków 1971.
- Gierlak M., *Deutsche Presse in Polen 1919–1939. Forschungsstand, -postulate und -desiderate*, in: *Grenzdiskurse. Zeitungen deutschsprachiger Minderheiten und ihr Feuilleton in Mitteleuropa bis 1939*, ed. S. Schönborn, Essen 2009.
- Gierlak M., *Die polnische Kultur in der deutschen Minderheitenpresse in Polen 1919–1939. Fallbeispiele Deutsche Blätter in Polen und Deutsche Monatshefte*, in: *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*, eds. B. Störtkuhl, J. Stüben, T. Weger, München 2010.
- Gogol-Drożniakiewicz Barbara, *Mniejszość niemiecka i jej wpływ na życie muzyczne Bydgoszczy w latach 1920–1939*, "Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. F. Nowowiejskiego" 1998, 11.
- Gołąbek D., *Mniejszość niemiecka w powiecie lublinieckim i jej prohitlerowska działalność w latach trzydziestych XX w.*, "Szkice Lublinieckie" 1988, 2.
- Gondek L., *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933–1939*, Warszawa 1974 [1st edition Warszawa 1971].

- Gostyrński K., *Zarys historii politycznej Niemców w województwach zachodnich po wojnie*, Poznań 1933.
- Greiner P., Kaczmarek R., *Leksykon mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1922–1939. Zarys dziejów. Organizacje. Działacze*, Katowice 2002.
- Greiner P., Kaczmarek R., *Leksykon organizacji niemieckich w województwie śląskim w latach 1922–1939*, Katowice 1993.
- Greiner P., Kaczmarek R. *Vereinsaktivitäten der Deutschen in Polnisch-Oberschlesien 1922–1939*, "Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung" 1996, 45, 2.
- Gröschel B., *Studien und Materialien zur oberschlesischen Tendenzpublizistik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Berlin 1993.
- Gröschel B., *Themen und Tendenzen in Schlagzeilen der "Kattowitzer Zeitung" und des "Oberschlesischen Kuriers" 1925–1939. Analyse der Berichterstattung zur Lage der deutschen Minderheit in Ostoberschlesien*, Berlin 1993.
- Grünberg K., *Nazi-Front Schlesien. Niemieckie organizacje polityczne w województwie śląskim w latach 1933–1939*, Katowice 1963.
- Grünberg K., *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*, Warszawa 1970.
- Hauser P., *Die deutsche Minderheit in Polen 1918–1939 und der Stand der Historiographie*, in: *Anerkannt als Minderheit. Vergangenheit und Zukunft der Deutschen in Polen*, ed. H. van der Meulen, Baden-Baden 1994.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998.
- Hauser P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim 1920–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Hauser P., *Przedstawiciele mniejszości niemieckiej w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2014.
- Hauser P., *Psychologiczne uwarunkowania niemieckiej polityki mniejszościowej w Europie w okresie międzywojennym*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Hauser P., *Recepcja ideologii narodowosocjalistycznej w szkołach niemieckich na Pomorzu i w Wielkopolsce w latach 1932–1939*, in: *Między historią a edukacją historyczną. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Kujawskiej*, ed. V. Julkowska, Poznań 2003.
- Heda K., *Die Diözese Kattowitz und die deutschen Katholiken in den Jahren 1925–1939*, "Archiv für schlesische Kirchengeschichte" 1984, 42.
- Heike O., *Das Deutschtum in Polen 1918–1939*, Bonn 1955.
- Heike O., *Die deutsche Arbeiterbewegung in Polen 1835–1945*, Dortmund 1969.
- Hürten H., "Der Deutsche in Polen". *Skizze einer katholischen Zeitung 1934–1939*, in: *Politik und Konfession. Festschrift für Konrad Repgen zum 60. Geburtstag*, ed. D. Albrecht, Berlin 1983.
- Irredenta i prowokacje. Z dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce*, ed. A. Leśniewski, Poznań–Warszawa 1959.
- Iwanicki M., *Polityka oświatowa w szkolnictwie niemieckim w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1978.
- Jacobsmeier W., *Die deutschen Minderheiten in Polen und in der Tschechoslowakei in den dreissiger Jahren*, "Aus Politik und Zeitgeschichte" 1986, 31.
- Jansen C., Weckbecker A., *Der "Volksdeutsche Selbstschutz" in Polen 1939/1940*, München 1992.
- Jastrzębski W., *Ludność niemiecka i rzekomo niemiecka na ziemiach polskich włączonych do Rzeczy Niemieckiej (1939–1945)*, in: *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939–1945 i jej powojenne losy. Materiały z konferencji*, ed. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1995.
- Jastrzębski W., *Mniejszość niemiecka w Polsce we wrześniu 1939 roku*, Toruń 2010.

- Jastrzębski W., *Realizacja polskiego planu unieruchomienia tak zwanych elementów antypaństwowych*, "Res Historica" 2004, 16.
- Jeske R., *Zainteresowania niemieckiego imperializmu Śląskiem i wpływ III Rzeszy na mniejszość niemiecką w województwie śląskim*, "Zaranie Śląskie" 1967, 3.
- Jong L. de, *The German Fifth Column in the Second War*, London 1956.
- Jóźwiak M., *Sytuacja mniejszości niemieckiej w II Rzeczypospolitej na podstawie literatury niemieckojęzycznej*, "Przegląd Zachodni" 2009, 4.
- Jurek T., *Działalność Beskidenerverein do 1939 roku na tle polsko-niemieckiego konfliktu w Beskidach*, "Zeszyty Naukowe – Akademia Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha w Krakowie" 2002, 85, *Polska kultura fizyczna w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, ed. R. Wasztyl.
- Jurek T., *Kultura fizyczna mniejszości niemieckiej w Polsce w latach 1918–1939*, Gorzów Wlkp.–Poznań 2002.
- Jurek T., *Patriotyzm czy narodowy szowinizm? Z dziejów niemieckiej kultury fizycznej w Polsce*, in: *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, vol. 7, *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, ed. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2006.
- Jurek T., *Poparcie Niemiec w zakresie kultury fizycznej dla ludności niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym w XX wieku*, in: *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, vol. 8, *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej*, ed. L. Nowak, Gorzów Wlkp. 2008.
- Kaczmarek R., *Niemiecki Konsulat Generalny w Katowicach*, in: *Konsulaty na pograniczu polsko-niemieckim i polsko-czechosłowackim w latach 1918–1939*, eds. R. Kaczmarek, M. Masnyk, Katowice 2004.
- Kaczmarek R., *Pod rządami gauleiterów. Elity i instancje władzy w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Katowice 1998.
- Kaczmarek R., *Wilhelm Schneider – przywódca ruchu narodowo-socjalistycznego w Królewskiej Hucie*, "Zeszyty Chorzowskie" 1998, 3.
- Kaschnitz K., *Prasa niemiecka w Polsce*, Warszawa 1933.
- Keitsch F., *Das Schicksal der deutschen Volksgruppe in Ostoberschlesien in den Jahren 1922–1939*, Dülmen 1982.
- Kessler W., reviews "Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung" 2001, 3.
- Kessler W., *Von der Kontinuität "völkischen Denkens". Viktor Kauder (1899–1985)*, in: *Neuer Staat, neue Identität? Deutsch-polnisch-jüdische Biografien in Polen nach 1918*, eds. M. Barelkowski, C. Schutte, Osnabrück 2021.
- Kiec O., *Kościół ewangelicki w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1919–1939*, Warszawa 1995.
- Kierski K., *Prawa mniejszości niemieckiej w Polsce*, Poznań 1923.
- Konfrontation oder gute Nachbarschaft? Deutschlands Ostpolitik zwischen beiden Weltkriegen*, ed. J. Kalisch, Rostock 1988.
- Korowicz S.M., *Górnośląska ochrona mniejszości 1922–1937 na tle stosunków narodowościowych*, Katowice 1938.
- Kosmala B., *Lodzer Juden und Deutsche im Jahr 1933. Die Rezeption der nationalsozialistischen Machtübernahme in Deutschland und ihre Wirkung auf das Verhältnis von jüdischer und deutscher Minderheit*, in: *Polen, Deutsche und Juden in Lodz 1820–1939. Eine Schwierige Nachbarschaft*, ed. J. Hensel, Osnabrück 1999.
- Kotowski A.S., *Das kulturelle Leben der deutschen Minderheit in Polen zwischen den beiden Weltkriegen*, in: *Polacy – Niemcy. Przeszość, terażniejszość, przyszłość*, ed. Z. Zieliński, Katowice 1995.

- Kotowski A.S., *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1919–1945. Stan badań i postulaty badawcze*, "Klio" 2005, 6.
- Kotowski A., *Die deutsche "Fünfte Kolonne" in Polen im September 1939. Zur deutschen und polnischen Geschichtsschreibung*, in: *Der Zweite Weltkrieg in Europa und Asien. Grenzen, Grenzräume, Grenzüberschreitungen*, eds. S. Kuß, H. Schwendemann, Freiburg im Breisgau 2006.
- Kotowski A., *Polityka narodowościowa władz polskich wobec mniejszości niemieckiej w przededniu II wojny światowej*, in: *Ludzie, idee, wojny. Studia z dziejów Europy Środkowowschodniej. Księga pamiątkowa z okazji 70. urodzin prof. Włodzimierza Jastrzębskiego*, eds. T. Kawski, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2009.
- Kotowski A., *Polnischer Staat, katholische Kirche und die deutschen Katholiken in Polen 1918–1939*, "Kirchliche Zeitgeschichte" 2002, 2.
- Kotowski A., *Polska polityka narodowościowa wobec mniejszości niemieckiej w latach 1919–1939*, Toruń 2003.
- Kotowski W.S., *Niemiecy katolicy w Polsce a ujednocianie organizacji mniejszościowych w latach 1933–1939*, in: *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk, Łódź*, ed. M. Andrzejewski, Warszawa 1996.
- Kotowski W., *Antifaschistische Opposition unter den deutschen Katholiken in Polen in den Jahren 1933 bis 1939*, "Studien zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen" 1988, 13.
- Kotowski W., *Die Lage der deutschen Katholiken in Polen in den Jahren 1919–1939*, "Zeitschrift für Osteuropaforschung" 1990, 1.
- Kotowski W., *Lojalizm czy irredenta? Mniejszość niemiecka wobec państwa polskiego w latach 1919–1939*, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, ed. H. Zieliński, vol. 8, *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, ed. W. Wrzesiński, Wrocław 1992.
- Kotowski W., *Opozycja antyhitlerowska wśród katolików niemieckich w Polsce w latach 1933–1939*, in: *Studia nad antyhitlerowską opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933–1945*, ed. K. Jońca, Warszawa 1990.
- Kotowski W., *Teatry "Deutsche Bühne" w Wielkopolsce i na Pomorzu 1919–1939*, Warszawa-Poznań 1985.
- Kotowski W., *Wybrane problemy życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Kowalak T., *Prasa niemiecka w Polsce 1918–1939. Powiązania i wpływy*, Warszawa 1971.
- Kowalak T., *Spółdzielczość niemiecka na Pomorzu 1920–1938*, Warszawa 1965.
- Kowalak T., *Zagraniczne kredyty dla Niemców w Polsce 1919–1939*, Warszawa 1972.
- Kowalski T.A., *Mniejszości narodowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Toruń 1998.
- Koźlik R., *Spółdzielczość polska i niemiecka w województwach zachodnich*, Poznań 1933.
- Krasuski J., *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wrocław 2009.
- Krekeler N., *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919–1933*, Stuttgart 1973.
- Krypczyk A., *Heimatkunst na Górnym Śląsku. Twórczość artystów związanych z Kattowitzer Künstlergruppe*, in: J. Lipońska-Sajdak, B. Szczypka-Gwiazda, A. Krypczyk, *Sztuka pogranicza na Górnym Śląsku w dobie II Rzeczypospolitej*, Katowice 2002.
- Kucner M., *Deutsche Konsulen in Lodz der Zwischenkriegszeit und ihre diplomatische Laufbahn, "Niemcy, Austria, Szwajcaria"* 2006, 1.
- Kucner M., *Deutsche Presselandschaft der Zwischenkriegszeit in Lodz*, "Acta Universitatis Lodzensis. Folia Germanica" 2009, 5.

- Kucner M., *Z dziejów politycznej prasy mniejszości niemieckiej w Łodzi*, "Rozprawy humanistyczne. Zeszyty naukowe PWSZ we Włocławku" 2005, 5.
- Kuczyński K.A., *Między irredentą a nauką. O życiu i twórczości Kurta Lückę*, in: *Niemcy, Austria, Polska w XIX wieku*, eds. T. Dubicki, K.A. Kuczyński, Łódź 2003.
- Kuhn W., *Das Deutschtum in Polen und sein Schicksal in Kriegs- und Nachkriegszeit*, in: *Osteuropa Handbuch. Polen*, Köln–Graz 1959.
- Lakeberg B.D., *Die deutsche Minderheitenpresse in Polen 1918–1939 und ihr Polen- und Judenbild*, Frankfurt am Main 2010.
- Lakeberg B., *Der Feind in den eigenen Reihen. Die Antagonismen unter den Deutschen in der Zweiten Polnischen Republik*, in: *Aufbruch und Krise. Das östliche Europa und die Deutschen nach dem Ersten Weltkrieg*, eds. B. Störtkuhl, J. Stüben, T. Weger, München 2010.
- Lakeberg B., *Polak niemieckiego pochodzenia czy Niemiec zagraniczny? –problematyka tożsamości ludności niemieckiej w II RP*, "Przegląd Zachodni" 2013, 3.
- Lasik A., *Ewolucja kadrowa formacji SS "Totenkopf" a udział Volksdeutschów polskich w założeniu obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu*, "Przegląd Zachodni" 1989, 4.
- Lasik A., *Selbstschutz na Pomorzu Gdańskim i w Wielkopolsce w latach 1939–1940. Przyczynek do badań nad początkami okupacji niemieckiej w Polsce w okresie II wojny światowej*, "Studia z Dziejów Pogranicza Kujawsko-Wielkopolskiego" 2011, 1.
- Lasik A., *Sztafety ochronne w systemie niemieckich obozów koncentracyjnych. Rozwój organizacyjny, ewolucja zadań i struktur oraz socjologiczny obraz obozowych załóg*, Oświęcim 2007.
- Leniger M., *Nationalsozialistische "Volkstumsarbeit" und Umsiedlungspolitik 1933–1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese*, Berlin 2006.
- Lerg W.B., *Max Winkler, der Finanztechniker der Gleichschaltung*, "Zeitungs-Verlag und Zeitschriften-Verlag" 1963, 13.
- Linek B., *Die Marginalisierung der deutschen Minderheit im polnischen Oberschlesien während der Zwischenkriegszeit: Das Beispiel Königshütte/Królewska Huta (Chorzów)*, in: *Deutschsein als Grenzerfahrung. Minderheitenpolitik in Europa zwischen 1914 und 1950*, eds. M. Beer, D. Beyrau, C. Rauh, Essen 2009.
- Lumans V.O., *Himmler's auxiliaries. The Volksdeutsche Mittelstelle and the German national minorities of Europe 1933–1945*, Chapel Hill–London 1993.
- Luther T., *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*, Stuttgart 2004.
- Macała J., *Duszpasterstwo a narodowość wiernych. Kościół katolicki w diecezji katowickiej wobec mniejszości niemieckiej 1922–1939*, Wrocław–Katowice 1999.
- Macała J., *Zawieszenie nabożeństw niemieckich w diecezji śląskiej w czerwcu 1939 r.*, "Śląski Kwartalnik Historyczny »Sobótka"" 1993, 4.
- Makowski E., *Wpływ zwycięstwa hitleryzmu na mniejszość niemiecką w Wielkopolsce*, in: *Rola Wielkopolski w dziejach narodu polskiego*, eds. S. Kubiak, L. Trzeciakowski, Poznań 1979.
- Malinowski K., *Niemieckie badania historyczne w Polsce. Działalność Historische Gesellschaft in Polen w latach 1919–1939*, "Przegląd Zachodni" 1990, 5/6.
- Marcoń W., *Leksykon postów Sejmu Śląskiego*, Tarnowskie Góry 2019.
- Marcoń W., *Zygmunt Glücksmann, poseł Sejmu Śląskiego*, "Kwartalnik Historii Żydów" 2008, 2.
- Marzec B., *Mniejszość niemiecka w powiecie sepołęńskim w latach 1920–1939*, Sępólno Krajeńskie 2005.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Poznań 1997.
- Matelski D., *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce wobec narodowego socjalizmu w latach 1933–1939*, in: *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk*, Łódź, ed. M. Andrzejewski, Warszawa 1996.
- Matelski D., *Niemcy w II Rzeczypospolitej (1918–1939)*, vols 1–2, Toruń 2018.

- Matelski D., *Niemcy w Polsce w XX wieku*, Warszawa–Poznań 1999.
- Matelski D., *Niemiecki ruch socjalistyczny w Wielkopolsce w latach II Rzeczypospolitej*, "Studia Historica Slavo-Germanica" 1995, 19.
- Matelski D., *Ruch narodowosocjalistyczny w Wielkopolsce (1931–1939)*, "Przegląd Zachodni" 1992, 4.
- Mauersberg S., *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- Mazanowska I., *Karolewo 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Toruń 2022.
- Mazanowska I., *Radzim 1939. Zbrodnie w obozie Selbstschutz Westpreussen*, Gdańsk 2018.
- Mazur G., *Niemiecka "pięta kolumna" we Lwowie 1938–1939*, "Zeszyty Historyczne" 2004, 526.
- Meissner L., *Deutscher Kultur- und Wirtschaftsbund. Vereinigung der Deutschen in Polen 1933–1939. Antinationalsozialistische Organisationen mit liberal-bürgerlicher Prägung*, "Studia Niemcoznawcze" 1995, 11.
- Meissner L., *Die Deutschen Sozialisten Mittelpolens im Kampf gegen den Nationalsozialismus 1933–1939. Ein Beitrag zur Geschichte des antifaschistischen Polendeutschtums*, "Studia Niemcoznawcze" 1992, 6.
- Meissner L., *Forpocząty narodowego socjalizmu w Polsce w latach 1933–1939*, "Zbliżenia Polska-Niemcy" 2001, 1.
- Meissner L., *Niemiecka antynarodowosocjalistyczna opozycja w Polsce Centralnej do 1939 roku – jej cechy i struktura*, in: *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk, Łódź*, ed. M. Andrzejewski, Warszawa 1996.
- Meissner L., *Niemieckie organizacje antyfaszystowskie w Polsce 1933–1939*, Warszawa 1973.
- Michalczyk A., *Heimat, Kirche und Nation. Deutsche und polnische Nationalisierungsprozesse im geteilten Oberschlesien (1922–1939)*, Köln–Weimar–Wien 2010.
- Müller L., *Das Deutsche Theater in Lodz 1867–1939. Ein Zeugnis schicksalhafter deutscher Kulturpflege*, Mönchengladbach 1968.
- Nadobnik M., *Niemcy w województwach zachodnich w świetle spisu ludności z r. 1931*, Poznań 1933.
- Nasarski P.E., *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919–1939*, Würzburg 1957.
- Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku. Zagadnienia wybrane*, ed. K.A. Kuczyński, Łódź 2001.
- Niemcy w Łodzi do 1939 roku*, ed. M. Wilk, Łódź 1996.
- Niemcy w Polsce w 1939 r. w świetle raportów Wydziału Narodowościowego MSW*, parts 1–4, ed. D. Matelski, Poznań 2002.
- Niendorf M., *Minderheiten an der Grenze. Deutsche und Polen in den Kreisen Flatow (Złotów) und Zempelburg (Sępólno Krajeńskie) 1900–1939*, Wiesbaden 1997.
- Nordblom P., *Dr Eduard Pant i tygodnik "Der Deutsche in Polen" (1934–1939)*, in: *Antyhitlerowska opozycja 1933–1939. Wolne Miasto Gdańsk, Prusy Wschodnie, Śląsk, Łódź*, ed. M. Andrzejewski, Warszawa 1996.
- Nordblom P., *Für Glaube und Volkstum. Die katholische Wochenzeitung "Der Deutsche in Polen" (1934–1939) in der Auseinandersetzung mit dem Nationalsozialismus*, Paderborn–München–Wien–Zürich 2000.
- Noszczyński E., *Szkolnictwo mniejszości niemieckiej na Górnym Śląsku w świetle polskiego prawa traktatowego*, Katowice 1939.
- Nowikiewicz E., *Teatr Deutsche Bühne w Bydgoszczy (DBB) w latach 1920–1939*, in: *Teatr niemiecki w Polsce XVIII–XX wiek*, ed. K. Prykowska-Michalak, Łódź 2008.

- Orzechowski M., *O mniejszości niemieckiej i Volksbundzie uwagi polityczne (na marginesie pracy M. Cygańskiego o Ullitzu)*, "Zaranie Śląskie" 1967, 4.
- Osiński S., *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*, Warszawa 1965.
- Osmanczyk E.J., *Dowody prowokacji (nieznane archiwum Himmlera)*, Warszawa 1951.
- Penne, Pauker, Pennäler. *Eine Gedenkschrift für die Lodzer deutschen Gymnasien 1886–1945*, ed. F. Weigelt, Wuppertal 1972.
- Podlasiak M., *Deutsches Theater in Thorn. Vom Wander- zum ständigen Berufstheater (17.–20. Jahrhundert)*, Berlin 2008.
- Polen und sein preussischer Streifen, 1919–1939. *Die deutsche Volksgruppe in Posen und Pommerellen*, eds. W. Threde, P. Nasarski, Berlin–Bonn 1983.
- Pospieszalski K.M., *O znaczeniu zamachu bombowego w Tarnowie i innych prowokacjach nazi-stowskich z sierpnia i września 1939 r. dla polityki okupacyjnej Trzeciej Rzeszy wobec Polski*, Poznań 1985.
- Pospieszalski K.M., *Sprawa 58000 "Volksdeutschów". Sprostowanie hitlerowskich oszczerstw w sprawie strat niemieckiej mniejszości w Polsce w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny i w toku kampanii wrześniowej*, ["Documenta Occupationis" vol. 7], Poznań 1959 [2nd edition, 1981].
- Pospieszalski K.M., *Zamachy nazistowskie na mienie niemieckie. Plany Reichsführera SS z lata 1939 roku*, "Przegląd Zachodni" 2004, 1.
- Potocki S., *Deutsche Stiftung – tajna agenda rządu niemieckiego do spraw mniejszości niemieckich w okresie międzywojennym*, in: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918–1945*, ed. A. Czubiński, Poznań 1984.
- Potocki S., *Zur Rolle der "Deutschen Stiftung" in der Polenpolitik des deutschen Imperialismus zwischen den beiden Weltkriegen*, "Studien zur Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen" 1978, 2.
- Potocki S., *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918–1938*, [Seria Pomorzoznawcza vol. 4], Gdańsk 1969.
- Problem narodowościowy na Pomorzu*, Toruń 1931.
- Prykowska-Michalak K., *Teatr niemiecki w Łodzi. Sceny, wykonawcy, repertuar (1867–1939)*, Łódź 2005.
- Przeiętka M., *Selbstschutz Südostpreußen – niemiecka Samoobrona w rejencji ciechanowskiej w latach 1939–1940*, in: *Polska pod okupacją 1939–1945*, vol. 3, Warszawa 2019.
- Puzio A., Puzio K., *Biblioteki mniejszości niemieckiej w województwie śląskim 1922–1939*, "Roczniki Biblioteczne" 1984, 1–2.
- Quellen zur Geschichte der deutschen Minderheit in Polen von 1919 bis 1939 in deutschen und polnischen Archiven sowie in polnischen Bibliotheken*, eds. A.S. Kotowski, D. Matelski, Marburg an der Lahn 1993.
- Rabant T., *Antypolska działalność niemieckiej służby dyplomatycznej i konsularnej w Polsce w przededniu II wojny światowej oraz jej ewakuacja i likwidacja*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2006, 5, 1 (9).
- Rabant T., *August Karl Schillinger (1876–1939). Niemiecki konsul w Krakowie i domniemany udział Straży Granicznej w jego śmierci we wrześniu 1939 r.*, "Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku" 2015, 2.
- Rabant T., *Dokumenty niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1939 r.*, in: *Bydgoszcz 3–4 września 1939. Studia i dokumenty*, eds. T. Chinciński, P. Machcewicz, Warszawa 2008.
- Rabant T., *Konsulaty niemieckie w II Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939)*, Ph.D. thesis, prepared under the supervision of Assoc. Prof. Zbigniew Karpus, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2007.

- Rabant T., *Niemiecki konsulat w Toruniu w latach 1922–1939*, Toruń 2003.
- Rabant T., *Wilhelm Nöldeke – niemiecki dyplomata ery Republiki Weimarskiej, III Rzeszy i Republiki Bońskiej*, "Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych" 2013, 3.
- Rasmus H., *Pommerellen–Westpreußen 1919–1939*, München 1989.
- Rezmer W., *Mniejszości narodowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym ze szczególnym uwzględnieniem Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu*, in: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920–1939)*. Zbiór studiów, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1991.
- Rezmer W., *Polski plan unieruchomienia w razie wojny tzw. elementów antypaństwowych (1931–1939)*, in: *Polska i jej sąsiedzi w czasach najnowszych. Studia i materiały ofiarowane Profesorowi Karolowi Grünbergowi w 70-lecie urodzin*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1995.
- Rezmer W., *Problematyka narodowościowa i wyznaniowa w wojsku na terenie Okręgu Korpusu nr VIII w Toruniu (1920–1939)*, in: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe na Pomorzu w XIX i XX wieku*, ed. M. Wojciechowski, Toruń 1998.
- Rhode A., *Geschichte der evangelischen Kirche im Posener Lande*, Würzburg 1956.
- Rogall J., *Die Deutschen im Posener Land und in Mittelpolen*, München 2005.
- Romaniuk M., *Mniejszość niemiecka w Bydgoszczy 1920–1939*, in: *Historia Bydgoszczy*, vol. 2, ed. M. Biskup, Bydgoszcz 1999.
- Rosenbaum S., "Róg Rolanda ery maszyn" – chorowski dziennik "Der oberschlesische Kurier" w latach 1907–1941, "Zeszyty Chorzowskie" 2016, 17.
- Rosenbaum S., *Między katolicyzmem a nacjonalizmem. Związek Niemieckich Katolików w Polsce w województwie śląskim 1923–1939*, Katowice–Warszawa 2020.
- Rosenbaum S., *Prasa mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w okresie międzywojennym (1922–1939)*, in: *Wielojęzyczność w przestrzeni publicznej. Śląsk i Łużyce na tle krajowym i europejskim*, [vol. 2], *Prasa mniejszości narodowych i etnicznych w perspektywie historycznej*, ed. P. Pałys, Opole 2022.
- Rosenkötter B., *Treuhandpolitik – Die "Haupttreuhandstelle Ost" und der Raub polnischer Vermögen 1939–1945*, Essen 2003.
- Röskau-Rydel I., *Die deutschsprachige Presse in Kleinpolen 1918 bis 1939 zwischen Ablehnung und Akzeptanz der nationalsozialistischen Ideologie am Beispiel des "Ostdeutschen Volksblattes", des "Evangelischen Gemeindeblattes für Galizien und die Bukowina", sowie der "Dornfelder Blätter"*, in: *Nationalsozialismus und Regionalbewusstsein im östlichen Europa*, eds. B. Olschowsky, I. Loose, Oldenburg 2016.
- Sahm U., *Rudolf von Scheliha 1897–1942. Ein deutscher Diplomat gegen Hitler*, München 1990.
- Sauerzapf R., *Subventionsgewährung im Dienste der deutschen Revisions- und Revanchepolitik gegen Polen 1925/26–1933. Die Industrie-"Osthilfe" der Weimarer Republik*, Halle/Saale 1966.
- Schindler H., *Mosty und Dirschau 1939. Zwei Handstreich der Wehrmacht vor Beginn des Polenfeldzuges*, Freiburg im Breisgau 1971 [2nd edition, 1972; Polish Edition, 2018].
- Schmerbauch M., *Die Seelsorge für die deutschen Katholiken in der polnischen Diözese Kattowitz und das Diözesanblatt "Der Sonntagsbote" in den Jahren 1925–1939/41*, Münster 2012.
- Schreyer H., *Das staatliche Archivwesen der DDR. Ein Überblick*, Düsseldorf 2008.
- Schubert G., "Bydgoska krwawa niedziela". Śmierć legendy, Bydgoszcz 2003 [German Edition, 1989].
- Schule im Kampf. Schiller-Gymnasium in Posen 1935–1939*, Poznań 1940.
- Schwartz M., *Funktionäre mit Vergangenheit. Das Gründungspräsidium des Bundesverbandes der Vertriebenen und das "Dritte Reich"*, Berlin 2016.
- Sieradzka D., *Materiały do dziejów niemieckich socjalistów w II Rzeczypospolitej w zbiorach archiwum Friedrich Ebert Stiftung w Bonn*, "Przegląd Zachodni" 1992, 2.

- Sieradzka D., *Niemieckie organizacje kulturalne na terenie województwa śląskiego w okresie międzywojennym*, "Kwartalnik Historyczny" 1981, 88, 3.
- Sieradzka D., *Współpraca niemieckich socjalistów województwa śląskiego z SPD w latach trzydziestych*, "Przegląd Zachodni" 1988, 4.
- Sieradzka D., *Z badań nad strukturą organizacyjną i składem społeczno-zawodowym członków Volksbundu*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1983, 13.
- Skop M., "Kattowitzer Zeitung". *Próba ogólnej charakterystyki*, in: *Z dziejów i dorobku polskiego i niemieckiego czasopiśmiennictwa na Śląsku*, eds. W. Hendzel, J. Pośpiech, Opole-Gliwice 2006.
- Spieß A., Liechtenstein H., *Akcja "Tannenberg". Pretekst do rozpętania II wojny światowej*, Warszawa 1990.
- Spieß A., Liechtenstein H., *Das Unternehmen Tannenberg*, Wiesbaden-München 1979 [Editions 1982, 1989].
- Sroka I., *Górny Śląsk i Zagłębie Dąbrowskie pod okupacyjnym zarządem wojskowym*, Katowice 1975.
- Stach S., *The Institute of Nationality Research (1921–1939) – A Think Tank for Minority Politics in Poland?*, in: *Religion in the Mirror of Law. Eastern European Perspectives from the Early Modern Period to 1939*, eds. Y. Kleinmann, S. Stach, T.L. Wilson, Frankfurt am Main 2016.
- Staniewicz R., *Jeszcze raz o książce Louisa de Jonga*, "Przegląd Zachodni" 1958, 4.
- Staniewicz R., *Legenda i rzeczywistość V kolumny niemieckiej*, "Przegląd Zachodni" 1957, 6.
- Staniewicz R., *Mniejszość niemiecka w Polsce – V kolumna Hitlera?* "Przegląd Zachodni" 1959, 2.
- Staniewicz R., *Mniejszość niemiecka w województwie śląskim w latach 1922–1933*, Katowice 1965.
- Staniewicz R., *Mniejszość niemiecka w województwie śląskim w okresie przygotowań do hitlerowskiej agresji na Polskę (15 III–10 VIII 1939)*, "Przegląd Zachodni" 1964, 4.
- Staniewicz R., *Piąta kolumna hitlerowska w Polsce (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza)*, in: *W XX Rocznicy Września*, Poznań 1960.
- Staniewicz R.W., *Niemiecki ruch młodzieżowy w Polsce w świetle dokumentów*, "Przegląd Zachodni" 1958, 3.
- Staniewicz R.W., *Niemiecki ruch młodzieżowy w Polsce w świetle dokumentów*, "Przegląd Zachodni" 1958, 3.
- Steege H., *Erinnerungen aus dem Spannungsfeld zweier Nationen. Erlebnisse im deutsch-polnischen Grenzgebiet 1920–1940*, Lüneburg 1990.
- Stoliński Z., *Die deutsche Minderheit in Polen*, Warszawa 1928.
- Stoliński Z., *Liczba i rozmieszczenie Niemców w Polsce*, Warszawa 1928.
- Swart F., *Diesseits und jenseits der Grenze. Das deutsche Genossenschaftswesen im Posener Land und das deutsch-polnische Verhältnis bis zum Ende des 2. Weltkrieges*, Leer 1954.
- Sworakowski W., *Niemieckie towarzystwa naukowe i biblioteki w Polsce*, Poznań 1933.
- Szczerbiński H., *Niemieckie organizacje socjalistyczne w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- Szefer A., *Akcja "Tannenberg". Prowokacje hitlerowskie w Gliwicach, Stodolach i Byczynie 31 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1983.
- Szefer A., *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933–1938*, Warszawa 1967.
- Szefer A., *Mniejszość niemiecka w Polsce w koncepcjach politycznych Trzeciej Rzeszy lat trzydziestych*, in: *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, vol. 8, ed. W. Wrzesiński, *Polska – Polacy – mniejszości narodowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1992.

- Szefer A., *Nieznanne dokumenty o działalności tzw. Freikorpsu w rejonie bielskim w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej (maj–wrzesień 1939 roku)*, "Zaranie Śląskie" 1965, 2.
- Szefer A., *O hitleryzacji mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1933–1939, in: Mity i dywersja (z problematyki badań niemcoznawczych)*, Opole 1966.
- Szefer A., *O próbie zespolenia mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1933–1939*, "Sobótka" 1965, 2.
- Szefer A., *Prywatna wojna leutnanta Alberta Herznera, czyli niemiecki napad na Przełęcz Jabłonkowską w nocy w 25 na 26 sierpnia 1939 roku*, Katowice 1987.
- Szefer A., *Secesja z Partii Młodoniemieckiej w 1937 roku*, "Zaranie Śląskie" 1964, 3.
- Szefer A., *Z życia politycznego niemieckich partii i organizacji w województwie śląskim w latach 1933–1938 (przyczynek do dziejów mniejszości niemieckiej w Polsce)*, "Studia i materiały z dziejów Śląska" 1967, 8.
- Szefer A., *Życie kulturalno-oświatowe mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennym*, "Zaranie Śląskie" 1966, 2.
- Sztobryn D., *Działalność kulturalno-oświatowa diaspory niemieckiej w Łodzi do 1939 roku*, Łódź–Mysłaków 1999.
- Szturc J., *Tymczasowa Rada Kościelna Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Górnym Śląsku (1937–1939)*, Katowice 2003.
- Truchim S., *Działalność kulturalno-oświatowa mniejszości niemieckiej w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem województw poznańskiego i pomorskiego*, Warszawa 1933.
- Trzeciakowski W., *Selbstschutz w Bydgoszczy i powiecie bydgoskim 1939–1940*, Bydgoszcz 2017.
- Vogt D., *Das Schiller-Gymnasium in Posen. Schicksal einer deutschen Minderheitenschule 1920–1939*, Lüneburg 1964.
- W cieniu Einsatzgruppen. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940*, eds. I. Mazanowska, T. Ceran, M. Przegiętka, Warszawa 2021.
- Walczak J., *Polska i niemiecka socjaldemokracja na Górnym Śląsku i w Cieszyńskim po przewrocie majowym*, Katowice 1980.
- Waszkiewicz E., *Doktryna hitlerowska wśród mniejszości niemieckiej w województwie śląskim w latach 1918–1939*, Wrocław 2001.
- Waszkiewicz E., *Uwagi o recepcji doktryny narodowosocjalistycznej wśród mniejszości niemieckiej w województwie śląskim*, "Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi" 1977, 3.
- Webersinn G., *Otto Ullitz. Ein Leben für Oberschlesien*, Augsburg 1974.
- Węcki M., *Ewangelicki Kościół Unijny w diecezji katowickiej w latach II wojny światowej. Duchowieństwo i struktura organizacyjna*, in: *Dziedzictwo górnośląskiej reformacji. Wpływ protestantyzmu na politykę, społeczeństwo i kulturę w XVI–XX wieku*, eds. J. Bahlcke, W. Gojniczek, R. Kaczmarek, Katowice 2018.
- Węcki M., *Fritz Bracht (1899–1945). Nazistowski zarządca Górnego Śląska w latach II wojny światowej*, Katowice 2014.
- Weinberg M., *Schutz der deutschen Minderheit in Polen nach den Weltkriegen. Ein Vergleich unter Berücksichtigung der aktuellen Rechtslage*, Frankfurt am Main 1997.
- Wiaderny B., *Hans Adolf von Moltke. Biografia polityczna*, transl. M. Borun, Gdańsk 2022.
- Wiaderny B., *Hans Adolf von Moltke. Eine politische Biografie*, Paderborn 2017.
- Winiewicz J., *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*, Warszawa 1939.
- Wojciechowski M., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim a III Rzesza w latach 1936–1939*, "Zapiski Historyczne" 1961, 2.
- Wojciechowski M., *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*, Poznań 1980.

- Wójcik K., *Mniejszość niemiecka na Lubelszczyźnie w latach 1915–1939*, Chełm 2008.
- Wolff G., *Die deutschen Minderheiten in Polen als Instrument der expansiven Außenpolitik Berlins*, in: *Die "Volksdeutschen" in Polen, Frankreich, Ungarn und Tschechoslowakei. Mythos und Realität*, eds. J. Kochanowski, M. Sach, Osnabrück 2006.
- Woźniak K., *Świeckie i kościelne chóry niemieckie w Łodzi (do 1939 roku)*. *Organizacja, działalność, repertuar*, "Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku" 2014, 13.
- Woźny A., *Problem mniejszości niemieckiej w Polsce 1938–1939 w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i najwyższych władz wojskowych*, "Przegląd Zachodni" 1990, 4.
- Wrzesiński W., *O potrzebie nowego spojrzenia na polski program badań niemcoznawczych*, "Przegląd Zachodni" 1990, 4 (256).
- Wrzosek M., *Administracja niemiecka na okupowanych terenach Górnego Śląska w okresie od 3 września do 25 października 1939 r. Struktura organizacyjna i kompetencje*, "Studia Śląskie" 1972, 22.
- Zapomniani kaci Hitlera. Volksdeutscher Selbstschutz w okupowanej Polsce 1939–1940. Wybrane zagadnienia*, eds. I. Mazanowska, T. Ceran, Bydgoszcz–Gdańsk 2016.
- Żerko S., *Niemiecka polityka zagraniczna 1933–1939*, Poznań 2005.
- Zieliński W., *Stan i potrzeby badań nad dziejami górnośląskiej części województwa śląskiego w okresie międzywojennym i w latach okupacji hitlerowskiej*, "Sobótka" 1979, 2.
- Zieliński Z., *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918–1939*, Poznań 2001.
- Zieliński Z., *Polityczny wymiar duszpasterstwa katolików niemieckich w II Rzeczypospolitej*, "Kwartalnik Historyczny" 1993, 100, 4.

Websites (Strony internetowe)

<http://www.deutsche-polen.org> [access: 9.12.2024].

ABOUT THE AUTHOR

Sebastian Rosenbaum – PhD, historian, employee of the Historical Research Office of the Katowice Branch of the Institute of National Remembrance.

NOTA O AUTORIZIE

Sebastian Rosenbaum – doktor, historyk, pracownik Biura Badań Historycznych Oddziału Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach.